

Panimulang Pagsubok sa Interpretasyon ng Panulat ni Lualhati Bautista

Introductory Experiment in Interpreting Lualhati Bautista's Literary Art

E. SAN JUAN, JR.

ABSTRAK

Inilahad sa panimulang pagsusuri ng panitik ni Bautista ang tema ng balighong sitwasyon ng kababaihan sa neokolonyang lipunan. Isinakonteksto sa buhay ng awtor at kaligirang sosyo-politikal ang porma at estruktura ng ilang akda na kasisinagan ng mga problemang isinadula sa mga nobelang sumunod. Sa pagtampok sa kontradiksiyon ng uri at kasarian sa mala-piyudal-kapitalistang orden, isinagisag ni Bautista ang masalimuot na katayuan ng babae bilang ina/asawa. Ibinalangkas niya ang imahinaryo't simbolikong proseso ng pagkamalay ng babae sa dalawang palapag ng kulungan ng patriyarkal na paghahari at burgesyang pagsasamantala. Makahulugan ang pagkamulat at pagkilos ng babaeng ina/asawa kasangkot sa pambansang pag-oorganisa at mobilisasyon ng kababaihan sa makasaysayang transpormasyon ng bansa sa huling kuwarta ng siglong nagdaan.

Mga Susing Salita: kasarian, patriyarkiya, kababaihan, maternidad, pamilya, neokolonyal, piyudal, trabaho

ABSTRACT

In this preliminary critique of Lualhati Bautista's works, this essay seeks to diagnose the distorted situation of women in a neocolonial society. It endeavors to contextualize the form and structure of selected works in the life of the author and its socio-political background, works that reveal the problems dramatized in her novels. In rendering the contradictions of class and gender in a semi-feudal, capitalist order, Bautista embodied the complex position of women as mother/wife. She analyzed the imaginary and symbolic processes involved in the coming-to-awareness of women trapped in the two prisons of patriarchal domination and bourgeois exploitation. The awakening of women as mother/wife and her participation in collective projects are meaningful signs. They constitute significant historical initiatives in the movement to organize and mobilize women as collective agents in the radical transformation of the Filipino nation in the last quarter of the past century.

Keywords: gender, patriarchy, women, maternity, family, neocolonial, feudal, employment/job

Buo ang pananalig ko na habang nakikitunggali tayo sa sarili ay magagapi ang anumang multo't halimaw tulad ng pesimismo at pagpapabaya sa rebolusyong tungkulin. Napakagandang senyales, sa wari ko, ang nasasalaming “self-consciousness” sa inyong pagtaya sa sarili, ang kawalang pagkukunwari at walang kurap na pagtingin sa katotohanan.

—Maria Lorena Barros, liham ng 17 Enero 1976, nasa LORENA ni Pauline Mari Hernando (2018)

The women's struggle in the Philippines is integral to the national democratic revolution: women are exploited not only because of their class but also because of their gender....It is impossible to separate gender from the national struggle; the two are mutually supportive.

—Vicvic Justiniani, MAKIBAKA spokesperson, Interview with Delia Aguilar, September 1992, nasa *Toward a Nationalist Feminism* (1998)

Para sa aming kababaihan, ang karahasan ay pang-araw-araw na karanasan. Sa ating kultura at lipunan, ang kababaihan ay pinakabulnerable sa karahasan—karahasan sa napakarami at lahat ng porma nito -- iyang karahasan na isinasagawa laban sa kababaihan at dahil sa aming economic status, dahil sa aming kasarian, dahil sa aming pampulitikang paniniwala.

—Joms Salvador, Secretary General, GABRIELA, Statement to Senate, 24 Nob. 2020

Sa hilakbot ng pandemikong COVID-19 at krisis ng kabuhayan, militarisasyon at red-tagging ng di-umano'y “teroristang” oposisyon ang solusyon ng pasistang rehimen. Sinugpo na ang Rappler ni Maria Ressa, ginawaran ng Nobel Peace Prize kamakailan, at ABS-CBN. Subalit isang boses ang namutawi sa dumagsang katahimikan, ang protesta ni Lualhati Bautista, premyadong manunulat:

Ang terorismo daw ang number one problem ng bansa, sabi ni Duterte. Puwede ba, tumingin ka naman sa labas ng santuwaryo mo? Tingnan mo ang mga stranded na mamamayan na hindi makauwi sa bayan nila dahil walang pambili ng tiket, ang mga driver na namamalimos na lang, ang mga walang masakyan, ang mga walang makain, ang mga namamatay sa sakit at gutom, ang lalo pang pagkalat ng covid. Oo, terrorized ang lipunan natin pero dahil iyon sa mga sitwasyon iyan, na resulta ng kaayawan mo na higpitan ang pagpasok dito ng mga kaibigan mong Tsino na, oo nga pala, ay siyang nagdala sa atin ng sakit, na, oo nga pala uli, ay patuloy na nagnanakaw sa ating mga karagatan at kabuhayan. Sapat na bang sabihin mo ngayon na andiyan na iyan, wala na tayong magagawa? Talung-talo kaming mga mamamayan sa ‘yo, Mr. President. Talung-talo kami! (L. Bautista, “Pahayag”).

Sagisag ito ng pambihirang tapang ng aktibismo ni Bautista batay sa kaniyang karapatang sibil na magpahayag ng kuro-kuro para sa kapakanan ng komunidad. Senyal din ng pagbabagong-bihis ng panitikang bernakular sa paglalarawan ng tauhang taglay ang kamalayang politikal. Puna ng kritikong Soledad Reyes: “Ang [dating] kaawa-awang biktima ay hinalinhan ng babae o lalaking handang lumaban sa sistema, katulad ng tauhan sa Dekada 70” (*Pagbasa* 159).

Pasakalyeng maisasaisantabi ang pambungad na paunawang ito kung inaakalang kalabisan. Sa madla, ito'y mapanganib, radikal, labag sa kumbensiyon. Di na kailangang linawin na ang pansamantalang pagsubok na ito na pagbasa ng ilang piling akda ni Bautista ay isang eksperimento sa kritikang oposisyonal o makasalungat. Katugma ito ng prinsipyo ng mapanghimagsik na diwang pumapatnubay sa panitik ni Bautista. Nakasakdal ang ordeng mapanupil, lalo na ang di-makatarungang pagtrato sa kababaihan ng patriyarkal-maskulinistang awtoridad, sampu ng mapang-aping doktrina/ideolohiya. Iyon ay nakatuhog sa institusyong pinagpipilitang tanggaping lehitimo, natural at walang katapusan.

Kaugnay rin ang burgesyang lohika ng paghihiwalay ng pribado at publikong larang kung saan iginapos ang babae sa makitid na pribadong espasyo. Sinibak din ang personalidad ng babae bilang simbolo ng damdamin, intuwisyon, hindi ng katwiran. Nakasentro dito ang ahensiya ng kaakuhan/kasiyahan ng babae, kategoriyang magkasabay na suheto/obheto, ilusyon at realidad, kontra sa imperyalismong hegemonya ng kalalakihan.

PANGKALAHATANG TANAW

Ilang paalala muna. Gamit ang historiko-materyalistikong pananaw, ang halaga ng likhang-sining ay matutuklasan kung isasakonteksto ito sa isang tiyak na sosyo-ekonomikong lugar. Kailangan ang paradigma ng pagkamakasaysayan. Ang mga pangyayaring ikinawing sa banghay ay mayroong tiyak na panahon at lunan. Subalit huwag ituring na determinadong mahigpit ng ekonomiya o teknolohiya ang lahat. Hindi mekanistiko kundi diyalektikal ang paghimay sa relasyon ng awtor/katha at puwersang panlipunang nagtatakda sa potensiyal ng sining. Bunga ng komplikadong interaksyon ng suheto (ahensiya ng artista) at obheto (sirkumstansiyang historikal) ang kahulugan at katuturan ng likhang-sining. Proceso ng pagkakawing ng mga sangkap sa matipunong balangkas ang dapat atupagin.

Pahabol na babala. Hindi ibig sabihin na walang kalayaan ang artista na humubog nang kahit anong gusto; hindi ibig isusog na walang singularidad ang likhang-sining. Matitimbang ang natatanging halaga/integridad ng akda batay sa pagsalikop ng kamalayan at sitwasyong panlipunan, ng kaisipang lumilikha at obhetibong kahalagahan (Hawthorn; Williams). Patunay rito ang testimonyo ng awtor nang niyayari niya ang *Dekada 70*: “Wala pang political overtones and nobela noon. It was in the process of writing it that a political shape [emerged] from the real-life persons I based the characters on” (M. Bautista 25). Pahiwatig na bumubukal ang signipikasyong politikal sa kongkretong pagkintal ng kilos at salita ng mga tauhan, hindi sa ipinataw na komentaryo ng tagapagsalaysay.

Sa ano’t anuman, ang halaga/kabuluhan ng likhang-sining ay nakaugat sa bisa nito o epekto nito sa tumatanggap. Sa terminolohiya ni Bienvenido Lumbera (2017), ang “dating” ay siyang dapat pag-ukulan ng pagmumuni. Pansinin natin ang talab ng karanasan o talas ng katotohanang idinudulot nito upang matugunan ang pangangailangan ng mayorya. At nakasandig dito, anong mabisang praktika ang mahuhugot doon upang baguhin ang mundo at linangin ang malikhaing potensiyal ng bawat tao na kasalukuyang sinisikil ng sistemang kapitalista/imperyalista. Dito nagbubuhat ang dinamikong pag-inog ng maka-uring etika at politika ng sining na mahihinuha sa mga katha ni Bautista.

Antabayanin natin ang puwing ng dekonstrusyonista: walang tiyak na kabatiran sa pagbasa, batbat ng ambiguidad o heterohenidad ang bawat salita at parirala sa komunikasyon. Talaga bang “free-for-all” at “undecidable” ang

lahat? Halimbawa, puwede bang mahango ang buti ng pasistang pagmamalupit sa mga nobelang *Dekada 70* o *Desaparesidos*? Sa pakiwari ko, hindi malabo ang lahat ng salitaan dahil ang napagkasunduang pakay ang uugit sa kritika dahil nakakabit iyon sa kontekstong ideolohikal: “A text does not vehiculate an infinitude of subjectively generated meanings..., but rather produces a determinate multiplicity of meaning-effects that depend on the specific discursive formations that appropriate it either at the time it was produced or at some later conjunctures” (Pecheux at Fuchs 4). Ang pagtiyak ng signipikasyon o kahulugan ay kalakip sa “conjunctures” o salikop ng mga pangyayari. Maaaring masapol sa pagsagot sa ilang tanong: halimbawa, sino ang sumusuri? Bakit? Ano ang katwiran? At para kanino iyon sa isang takdang pagkakataon?

Matutugunan ang mga tanong sa paglapat ng kontekstong pansining at pangkasaysayan. Ang panitik ni Bautista ay bunga ng masalimuot at sapin-saping medyasyon ng kamalayan at sitwasyon na kapwa produkto ng dumaragsang pagbabago sa pagsulong ng mga pangyayari sa bansa. Matutunghayan ito sa daloy ng pagtatagisan ng mga uri, sa dahas ng Estadong neokolonyal laban sa nakararaming anak-pawis, sa puwersa ng patriyarkal na imperyo laban sa buklod ng kababaihan. Matatarok ang kahulugan ng akda kung ipupuwesto ito sa totalidad ng mga medyasyon sa pagitan ng tao/kaligiran at kamalayan/ordeng sosyal.

Dagdag pa: maipapaliwanag ang layunin at motibasyon ng akda sa pagkakabit-kabit ng multi-dimensiyonal na aspekto nito bilang transpormatibang praktika o praktika ng kolektibong diwa na humihikayat at nagpupukaw. Kung hindi, anong silbi nito bukod sa pansamantalang pagkiliti o eskapistang distraksiyon? Pinatunayan ni Bautista ang kaniyang mithiin sa isang mataginting na manifesto, “From Rocking the Cradle to Rocking the Boat (On the need to remove anti-woman values in film and literature” na nailathala sa antolohiyang *Sarilaya: Women in Arts and Media*: “Today the politicized woman writer is no longer just wife and mother. She has become a real citizen as well. She has long stopped aching for a room of her own. The streets, the demos, the rallies, and the picketlines have become part of her world. She has become” (90). Samakatwid, natanggal na ang bakod sa pagitan ng pribado at publikong arena sa transpormasyon ng kasarian sa pusod ng ugnayang pangkomunidad.

HIBLANG BUNOT SA TALAMBUHAY

Bago magpatuloy, huminto muna tayo upang ipakilala ang awtor sa sinumang nag-uulik-ulik kung sino itong si Bautista. Marahil, sa siglong ito ng pandemiko at pagbagsak ng ordeng neoliberal, marami nang estudyante at mambabasang sumusubaybay sa aktibidad ni Bautista. Ngunit hindi natin masisiguro ito sa panahon ng puspusang komodipikasyon ng utak sa Twitter, Instagram, Facebook, Tik-tok, atbp. Sa huling banggit sa Internet tungkol kay Bautista, masasaksihan ang eskandalong bunsod ng “red-tagging” ni “Jefferson Lodia Badong” (entrada sa Wikipedia 2021), na hinarang at sinupalpal ng awtor. Malusog pa rin ang sibikang responsabilidad ng awtor. Baka makatulong ang ilang talang nakasalansan dito para sa ating asignatura ng kontekstuwalisasyon.

Ipinanganak si Bautista sa Tondo, Maynila, Pilipinas, noong 2 Disyembre 1945, taon ng “liberasyon” mula sa madugong pandarambong ng Hapon at pambobomba ng tropa ni Hen. MacArthur. Matalinghaga ang pagsilang ng awtor sapagkat iniluwal din ang balat-kayong simulakra ng Republika noong 4 Hulyo 1946, gawad ng imperyong Amerikano. Nakalukob pa rin tayo sa yugto ng neokolonyalismo. Nag-aral siya sa Torres High School noong 1962 at kapagkuwa’y pumasok sa Lyceum of the Philippines. Hindi na ipinagpatuloy ang kurso sa Journalism simula nang mailathala ang unang katha niya sa *Liwayway* noong 17 Nobyembre 1965.

Ayon sa entrada sa Wikipedia (2021), si Bautista ay kilala sa kaniyang “honest realism, courageous exploration of Philippine women’s issues, and compelling female protagonists who confront difficult situations at home and in the workplace with uncommon grit and strength.” Magandang puna subalit walang kontekstong sosyo-historikal kaakibat ng layunin at retorika ng pagsasalaysay ng manunulat.

Sa masikhay na pagsisikap, nalikha niya ang tatlong nobelang basehan ng kaniyang katanyagan, pawang mga premyadong akda. Una ang *Gapo* tungkol sa isang anak-sa-ligaw na supling ng katutubong babae at Amerikano-Aprikano sundalo sa Subic Base sa Olongapo. Umantig at nakagambala sa madla ang paghalungkat niya’t pagbibilad ng mapanganib na isyu ng rasismo’t seksismo sa loob ng teritoryong sakop ng U.S., ang Subic Naval Base. Pagsasamantala ng mga sundalong Amerikano sa mga babaeng nagbebenta ng aliw ang pinuntirya, pati ang abandonadong anak ng pakikiapid ng mga Amerikano at pagbalewala sa buhay ng mga

Pilipinong nagtatrabaho sa Subic Naval Base.

Sumunod ang *Dekada 70*, kathambuhay hinggil sa isang pamilyang medya-klase na nasangkot sa komplikadong usapin ng batas militar, terorismo ng Estado, at laganap na paghuli’t pagkabilanggo ng maraming aktibista. Testigo si Amanda Bartolome, ina ng anak na limang lalaki, sa karahasan ng rehimeng pasista nina Marcos at Estados Unidos. Sinundan nito ang palatanong na kathambuhay ni Lea Bustamante, ina ng dalawang batang supling ng dalawang magkaibang lalaki, nag-iisang ina, sa *Bata, Bata, Paano ka Ginawa?* Hindi biyolohiya kundi konstruksiyong sosyal ang katuturan at kabuluhan ng reproduksiyon ng buhay (damay pati kalalakihan) sa panganganak at pagpapalaki sa mga supling sa pamilyang nukleyar at konsanguwinal.

Mapaglilimi na ito’y alegorikong repraksiyon ng sitwasyon ng sambayanang laging nakasadlak sa magipit na katayuan. Kaipala’y nagsusumikap idulog sa bayan ang pagkakataong patunayan ang kalayaan nito na pumili sa dalawang opsiyon o alternatibong landas sa buhay: sub-alternong posisyon o kasarinlan. Tambah ang alegorya ng bansang iniipit ng nag-uumpugang lakas ng imperyalismo at ng mapagpalayang kilusan ng kolonisadong masa. Ito ang nakatagong padron o estrukturang bumibigkis sa magkakaibang salik ng narasyon.

MALIKHAING PAKIKIPAGSAPALARAN

Mahaba ang listahan ng mga akda ni Bautista para sa TV, radyo at pelikula, pati na ang samut-saring karangalan at gawad sa awtor, na hindi na uulitin dito dahil sa limitasyon ng espasyo. Gayunman, kailangang itampok dito ang *Bulaklak sa City Jail* (2006) na isa ring pelikula, na bumabalangkas sa buhay ng mga babaeng bilanggo bilang simbolo ng sitwasyon ng buong bansa. Mababanggit din ang kalipunan ng mga kuwento niya: *Buwan, Buwan, Hulugan mo Ako ng Sundang* (1991), at *Sila at ang Gabi* (1994). Maisisingit dito na awtor si Bautista ng iskrip ng *Sutla*, isang pelikulang tinaguriang “bold” o “pornographic.» Sa masalimuot na paraan. Iyon ay nagtatanghal ng karapatan ng babaeng sumimsim ng galak sa udyok ng kaniyang seksuwalidad habang iginigiit na maaari siyang tumanggi at sumabat na “Hindi” (Lanot 105). Sopistikadong moda ito ng malikhaing performans ng paghuhunos ng binansagang “body politic” ng kababaihan.

Mamamalas din iyon sa mga kuwentong “Iiyak ka pa ba?,” “Sa Tatlong Tipanan,” “Apat na Kuwento ng Pag-ibig,” at sa diskursong

nakapaloob sa *In Sisterhood at Sixty in the City*. Ang dalawang huli'y mga paglalalatag at pagbuo ng estetikang feministang makabayan na kaiba sa burgesyang feminista sa Kanluran dahil magkasanib ang proyektong anti-patrimonyal at proyektong anti-imperyalista. Naipayo nga ni Soledad Reyes na hindi magagamit ang kanluraning feminismo hanggang hindi ito nirerebisa ayon sa kontekstong partikular ng neokolonyang bansa, ayon sa posisyon ng mga tauhan “sa sistema ng pamilya at kultura” (*Kritisismo* 136). Karaniwang babala o rekomendasyon lamang ito na pasubali sa dogmatikong unibersalisasyon ng ilang teoryang lapat lamang sa isang espesipikong lugar at panahon.

Bukod sa nabanggit, nakalikha si Bautista ng postmodernong kategoriya sa pagbubukas ng bagong milenyo. Lumunsad na siya sa bagong daigdig ng kolektibong danas at damayan ng mga kabarong kapatiran: *In Sisterhood* (2013) at *Sixty in the City* (2015). Mababanaagan ang bagong pangitain ni Bautista sa programatikong diskursong *Babaeng-Babae* (1994). Lahat ng ito'y pag-uukulan ng masinop na pagkilatis at pagpapahalaga sa napipintong kritika ko (San Juan, “Nobelang *Bata Bata*”). Samantala, ituloy natin ang pagtunguhay sa pinakamatinding argumento hinggil sa subordinasyon ng kababaihan sa lilim ng kalasag ng patriyarkal na poder.

Ang parametro ng paghimay at pagtuligsa sa patriyarkal na dispensasyon--ang tangka natin dito--ay mapupulot sa biyograpiya at interbyu sa awtor. Sapat na ritong salungguhitan ang ilang bahagi ng maikling komposisyong *Babaeng-Babae* ni Bautista, tila borador ng isang montage sa TV o pelikula. Kagyat na naipanukala sa umpisa na “Ang salitang babae ay hindi lang pantukoy sa kasarian ng babae. Depende sa gamit, ito'y makapagtataglay ng iba't ibang kahulugan.” Hindi esensiya ang “babaeng babae” kundi produkto ng iba't ibang metodo ng artikulasyon (sa lente ng semiotika ni C.S. Peirce; San Juan, *Filipinas Everywhere*). Inihanay ang iba't ibang eksena kung saan ang anyo/imahen ng babae ay hinulma ng kultura't lipunan, lalo na ng media-advertising, sa eskuwelahan, sa pabrika, sa burokrasya, sa publikong larang at pakikisalamuha ng OFW (caregiver, mail-order bride) kung saan ang rape/gahasa ay isang pinakamasahol na kasawian. Huwag nang banggitin ang pinakabanal na ikono ng Ina/Anghel ng Tahanan, na lagapan sa bawat sulok.

IMBENTARYO NG HIDWAAN AT ALITAN

S alungat sa ortodoksiya, hindi pasibong espektakulo lamang ang figura ng babae. Sinadyang iginuhit ang mga larawan ng biktimgang babae kasiping ng mga aktibistang mulat, nilambungan ng feministang adbokasiya na ipinaikot sa 1976-1986 International Decade of Women. Diyalektika ng suheto at obheto ang naikintal sa pagsulong ng kolektibong kabatiran. Ang usapin ng kasarian ay kayakap sa usapin ng pambansang demokrasya at katarungan-usig ni Bautista. Idiniin lalo na sa *Gapo* at *Desaparesidos*. Kontra-modernong pagtatalik ito. Kaya ang kilusang mapagpalaya ng kababaihan--puspusang binalikat nina Maria Lorena Barros, Cherith Dayrit, Maita Gomez, Vicvic Justiniani, atbp.-- ang hinirang na destinasyon ng proseso ng edukasyon, pagsasapraktika-ng-kamalayan o *conscientization* (Mercado; Aguilar). Kasabay ito ng pakikisanib ng kababaihan sa masidhing mobilisasyon tungo sa pagkakamit ng hustisya, pagkakapantay-pantay, at awtentikong kasarinnan ng bansa.

Sa pagkatuto ng politika ng “Woman Question,” lumalim ang imahinasyon at intuwisyon ni Bautista. Di kalauna'y mapapansin na nilapatan ng kongkretong paglalarawan ang diyalektikang dinaliri sa tatlong nobelang *Gapo*, *Dekada 70*, at *Bata, Bata*. Lalong matinik ang mapanuring imbestigasyon sa *Bulaklak sa City Jail* at *Desaparesidos*. Lahat ay nakatuon sa pakikitunggali ng sambayanan laban sa diktadurang Estado at neokolonyang kalagayan bilang kalamnan. Ngunit ang forma o estilistikong pamamaraan ay nagbubuhay sa ugali/prehuwisyo ng iba't ibang uri. Walang pasubaling bunsod iyon ng sikolohiya't gawi ng medya-klaseng uri, ng kumbensiyonal na padron, at mga kontradiksiyong kalangkap nito. Sa ngalan ng realismong tipikal, hindi naturalistikong repleksiyon o pananalamin, itatanghal sa salaysay ang sari-saring kontradiksiyong umiinog sa buhay ng mga karakter (hinggil sa kaibhan ng estetikang Marxista nina Lukacs at Althusser, konsultahin si Johnson 1984).

GABAY SA HERMENYUTIKA

B aka makatulong ang ilang balik-sulyap. Sa *Gapo*, ang pagkamatay ni Modesto sa base militar ay negasyon sa funsiyon ni Michael Taylor Jr. bilang mediyaasyon/tagapamagitan. Hindi puwedeng iwasan ang kabalintunaan ng pagkakaibigang Pilipino-Amerikano sapagkat, sa huling pagtutuos,

ang uring pangkabuhayan ang naghuhusga sa relasyon ng Puting Amo at Aliping Maykula. Kolonyalismong pananakop ang ugat ng problema. Sa *Dekada 70*, nakamit ni Amanda Bartolome ang pagkamulat sa realidad sa loob ng domestikong piitan. Sinalamin ng magkakaibang kapalaran ng limang anak ang posibilidad ng pagbabago o pagpapatuloy ng tsobinistang *status quo*. Si Amanda ay naghunos mula “Anghel ng Tahanan” tungo sa arketipong sinagisag ni Gabriela Silang.

Sa *Bata Bata*, iba ang trayektoriya ng paghuhunos ng babae. Ang pagsunod sa katungkulang mag-alaga ng anak ay nagresulta sa kabaligtarang pagkilala ni Lea Bustamante. Natalos niya na hindi ang pagka-ina niya ang magdidikta sa kinabukasan ng dalawang anak kundi ang sitwasyon ng dalawang ama na parehong nakabilid sa paghahanapbuhay. Umalpas si Lea mula sa pagkapiit sa tahanan tungo sa masaklaw na arena ng pakikihamok sa lansangan at lagusan ng komunidad.

Pinabulaanan ni Bautista ang esteryotipikong imahen ng babae. Sa *Bulaklak Sa City Jail*, ang pagkabuntis at panganganak ni Angela ang nagtuhog sa mga kababaihan sa loob at labas ng bilangguan. Biglang naging simpatetiko ang hukom, binabaan ang parusa kay Angela dahil ang kapusukan niya sa kabaro (asawa ng lalaking nakiapid) ay “ayon sa pagsunod sa instinct ng tao na makaigpaw sa mga gipit na sitwasyon,” hango mula sa teorya ni Darwin (*Bulaklak* 304). Labag sa “social Darwinism” at utilitarianismong hilig ng korte ang pagmamalasakit na ipinakita nina Karla at Anna sa *Desaparesidos*. Sinikap umalpas sa bitag ng patriyarkal na kodigo ng dalawang ina upang mapaghilom ang sugat (ang *trauma*) ng pagkasawi ng mga asawang lalaki sa pagyayapos nina Malaya (simbolo ng mahapding nakalipas) at Lorena (simbolo ng kinabukasang itinitindig). Panukala rito na hindi na kailangan ang DNA sa dugo upang mapagtibay ang identidad ng isang anak. Ang kailangan ay mabuting pakikipagkapwa at matapat na kapatiran. Ito ang resolusyon sa palaisipan ng kasarian.

Sa paksa ng di-umano’y masukal na kondisyon ng sagradong pamilya, ipinakita ni Rose Torres-Yu ang mapinsalang epekto sa kamalayan ng kababaihan ng ideolohiyang maternal (hiram sa mapanghawang saliksik ni Delia Aguilar). Ang normatibong implikasyon nito ay “nag-uutos sa kanila upang sila na mismo ang yumakap sa kanilang sariling kaapihan at pagkaalipin” (348). Ayon kay Torres-Yu, matagumpay na isinadula sa Bata, Bata, ang proposisyon na ang babae ay hindi

limitado sa papel ng mapagkalingang asawa’t ina ng isang pamilya. Bagkus, maipupundar ang makabuluhang pagkatao niya “sa pamamagitan ng pakikiisa sa anti-diktadurang kilusang lumalaganap.” At kung di mailigaw ng tukso ng katanyagan, maisasakatuparan ang mithiin ng awtor na maging “pansamantalang ina ng mga sugatan pero matatapang na tao ng kaniyang panahon” (342). Pagmunian natin ang kontrobersiyang sumibol sa “Woman Question” na ngayon ay problema ng kasariang nakabaan sa kapalaran at kinabukasan ng bansa.

Sa paglalagom, ang naratibo ni Bautista ay paglalatag ng transpormasyon ng piling tauhang natambad sa bigat o impak ng mga pangyayari. Bawat protagonista ng mga nobelang nabanggit ay nakaigpaw sa indibidwalistikong pananaw, ayaw man o hindi. Ang pagkakilanlan sa dignidad ng kababaihan ay nakasalalay sa kanilang pagkaintindi ng kaligirang panlipunang ginagalawan nila. Nakasangkalan iyon sa pagsuri sa maaaring paglagusan ng kanilang adhikaing dulutan ng paggalang at puri ang kanilang talino at kakayahan sa pagbuo ng makataong lipunan. Kabigkis ito ng kilusang demokratiko-popular ng sambayananang dinuduhagi.

Kakaiba naman bagaman makatwiran ang pagsulong ng mapansiyasat na dalumat ni Bautista pagkaraan ng *Bata Bata*. Nagsimula ang bagong tendensiya mula sa komunidad ng *Bulaklak sa City Jail* hanggang sa mga kabaro sa *In Sisterhood* (2013) at *Sixty in the City* (2015). Tumiwalag sa indibidwalistang moda. Tulak ng balak paunlarin ang kakayahan ng mga babaeng sumilang sa imahinasyon, ang mga huling akda ni Bautista ay nagpatikim ng isang feministang *écriture* na tatak Pilipina (hinggil sa konseptong “écriture,” sangguniin si Moi 1985). Kolokyum at simposya na ng mga kabaro, kasiping pa ring kapanalig ang iba’t ibang salik ng Nagkakaisang Hanay. Sa ibang pagkakataon, uusisain natin ang bagong pakikipagsapalarang ito na hudyat din ng mga kasabik-sabik na transpormasyon ng bayan sa bagong milenyo.

ANTI-NARSISISTIKONG PAGESUSULIT

Masagisag ang binyag na pangalan ng awtor taglay ang pangakong maluwalhati kapag nabasbasan na. Bago pa man nahumaling sa mga nobela’t kuwento ni Bautista, napukaw ang interes ko sa kaniyang bersong himig kumpesiyonal, “Dyugdyugan.” Naisama ito sa antolohiyang pinamatnugutan ni Soledad Reyes, *Ang Silid ng Mahiwaga* (1994). Oo, dyugdyugan, hindi duyan-duyan o lambingan ang kilos ng mga

lamang nalusaw sa yanig ng orgasmikong kaluwalhatian.

Malaki ang agwat ng perspektiba ng dalawang kontribusyon ni Bautista sa antolohiya. Pansinin: mula sa 1969 kuwentong “Ako, Hindi ang Pag-ibig ko,” panahon ng demonstrasyon laban sa digmaan sa IndoTsina at Sigwa ng Unang Kuwarte, kumpara sa “Hulugan Mo Ako ng Sundang,” petsa 1982, kasagsagan ng protesta laban sa diktadurang U.S.-Marcos. Isaulo rin ang taong 1993, petsa ng pagkalathala ng tulang nabanggit: umaalingawngaw pa ang putukan sa 1986 rebelyong People Power, ang kahindik-hindik na masaker sa Mendiola noong Enero 1987, at malagim na “total war” ni Cory Aquino. Mababakas ang sigalot ng mga komprontasyong iyon sa maramdaming pahiwatig ng indayog at talinghaga ng tula.

Mula sa usok ng rebelyong EDSA lumatag ang alipato ng balisa at pag-aalinlangan. Bagaman nagkaroon ng usapang pangkapayapaan sa pagitan ng National Democratic Front of the Philippines (NDFP) at rehimen ni Fidel Ramos na natuloy sa 1992 Hague Joint Declaration, nabalaho ang kalagayang pang-ekonomiya (isinuma rin sa artikulo ni Bernardo). Nanaig ang liberalisasyon ng sistemang pampinansiya at pagsuko sa kontrol ng mga dayuhang korporasyon, ng World Bank-International Monetary Fund. Nabulusok tuloy ang bansa sa “dyugdyug” ng 1997 krisis sa Asya (Lichauco; hinggil sa kababaihan sa politika, Turner). Hindi galak o lugod sa paglililang kundi balisa’t kutob ng ligalig ang humalili.

SINAPUPUNAN NG KALULUWA

Natukoy na ang idolo ng madlang sinambit ng persona sa tula: sina Carmi Martin at Sharon Cuneta. Artista rin ang makata, sa simula’y mapagbiro’t mapanudyo, umaarte at gumaganap ng nakalilibang na papel. Ngunit sa wakas ay balot ng desengganyo sa ugnayan na tinaguriang “dyugdyugan.” Tapatan, prangka ang himok sa pambungad, magaan ang pagdadala ng taludtod, mapait-maanghang ang pahimakas ng senaryo. Di umano’y walang pagkabuntis. Ang matalinghagang buod ng pagtatalik ay maisasalin sa ibang rehistro o kodigo: wala nang tukso ang pangarap ng pagbabago sa administrasyon ni Cory Aquino, wala nang ilusyon sa pagbabalik ng lumang oligarkiya at muling paghahari ng mga komprador at burokrata-kapitalistang kasabwat ng imperyalismong U.S. Ito ang mensaheng nakasilid sa monologong anti-mimetiko, dala rin ang sambit na pasaring at biro:

Bago ka lumapit, gusto kong malaman mo na sa loob ng maluwang na blusa ko diretsahan ito, wala akong suso.

Xxxx

siguro’y alam mo ring nagdaan na ‘ko sa iba sa kamang ganito, meron nang nakasama. Ang sagot niya, basta mahal kita

Ang tiyan ko’y marami nang bakat Ng nagdaang panganganak.

Sabi niya, hulog daw iyon ng langit Bunga lang ng matamis na pagtatalik.

Xxxxx

Sinasabi ko lang sa ‘yo Di ako humihingi ng paumanhin Ang sasabihin ng tatay mo Kaya mo bang tiisin?

Ang sagot niya, mahal Ako’y malaki na Ang buhay ko’y akin, ako’ng magpapasiya.

Pagkatapos ng romansa at magaling na bukadura nag-asawa siya ng iba.

Talaga bang tabla lamang, walang napinsala, parehong may bentaha? Naisakonteksto ang tulang ito sa interbyu ni Luna Sicat-Cleto sa awtor. Nang binasa ang tula, “pumatok ito, bumagay ang ‘gaspang’ at ‘angas’ ng wika’t diwa sa layuning mapagpalaya sa kasarian at sexualidad” (280). Nakaangkop ito sa proyektong inihudyat ni Reyes: “Ang pagbuo ng kanyang kasaysayan, ang paglikha pa ng masasalimuot na representasyon, ang pagsuway sa mga itinalaga ng lipunang patriyarkal, ang baha-bahaging pagtuklas sa kanyang karanasan na hindi sinala ng kamalayang makalalaki” (*Ang Silid xxx*).

Patok lang ang liberalismong ambil. Puwede nang kalasin ang buhol ng suliranin tungkol sa karapatan ng babae sa pakikialam sa kaniyang sariling katawan, sa kaluguran ng engkuwentrong seksuwal. Walang pasubali, pagkalas ito sa mabagsik na puritanismo ng kolonyalismong U.S. at pagsamba sa iniidolng birhen, isang sakramento ng simbahang Katoliko (Eviota 22, 60). Ngunit paano naman ang ginahasa-ipinagbili ang katawan dahil sa pagdarahop, gutom, o paglapastangan ng ama, kamag-anak, amo? Paano ang gahasa’t pagpatay sa isang transgender (Jennifer Laude) ng Amerikanong Pemberton na ipinawalang-sala sa wakas?

LOHIKA NG SUBERSIBONG TADYANG

Ang romansa rito ay aktibidad ng dalawang taong may pananagutan. Katawan ang lunduyan ng pakikipagkapwa. Itinatampok iyon bilang representasyon ng relasyong sosyal. Bago sa lahat, dapat idiin natin na ang kasarian (gender) ay hindi biyolohikal kundi isang konstruksiyong panlipunan. Nais kong idiin dito na ang konsepto ng kung sino ang lalaki at sino ang babae ay katanungang sosyo-politikal, hindi paksa sa araling Anatomiya 101. Gayundin ang tuwa, galak, o erotikong dalumat sa karanasan ninuman. Sa tula, ang babae ay pisikal na instrumento lamang, kagamitang pang-aliw ng lalaki sa okasyong ito. Subalit pasaway: biro at panunuya ang sandatang nagtatanggol at lumalaban kahit sumusuko sa lunggating makalaspang ng aliw.

Ang problema ng kasarian ay kasangkot sa dinaig/sinikil na posisyon ng babae sa lipunan. Nakasilong sila sa lambong ng dahas ng kalalakihan o pangigingabaw ng tsobinismong kapangyarihan. Paano sumablay ang dating patas na relasyon? Kaugnay iyon ng pagbabago ng moda ng produksiyon ng materyales na pangangailangan. Nagbago rin ang pakikitungo ng mga lalaki sa babae. Naging alipin ang babae nang maitaboy sa gawaing pastoral at pagsasaka, at naikulong sa tahanan, panganganak at pag-aruga sa mga supling nang walang bayad o pagkilala sa halaga ng kanilang gawain.

Natalakay ni Frederick Engels ito sa "The Origin of the Family, Private Property and the State." Sa pagsulpot ng pribadong pag-aari at halagang-palitan (exchange value), nailunsad ang prosesong bumulaos sa "the world historical defeat of the female sex" sa pagpanaw ng Inang-Karapatan/"mother right" (Marx at Engels 496; konsultahin si Fromm 101-136). Naging tahasang alila o utusan ang babae sa libog ng kalalakihan, nagsilbing instrumento lamang sa panganganak. Ang pamilyang monogamya/nukleyar ang nagsilbing "institution of class and sex oppression" (Waters 12).

Sa neokolonyang Pilipinas, nagsanib ang minanang kostumbrenang piyudal at udyok ng burgesyang oryentasyon. Sa ultimong pagtaya, ang dalawang praktika/paniniwalang magkasalungat--indibidwalismo at paternalismo--ay magkatulong sa pagsasamantala sa kababaihan sa loob ng pamilya. Maaaninag ito sa tatlong kuwentong pagtutuunan ng pahapyaw na pagtatasa rito.

Sa gitna ng paglilirip, huwag nating kalimutan ang milyu, ang basehan ng pananaw at

paniniwala (ideolohiya) sa negosyo at pamilihan. Ang ugali't gawi ay gumagana sa sirkulasyon ng salapi (katawan/damdamin bilang produkto) sa pamilihan. *Commodity-fetishism*, o pagsamba sa kalakal, ang tawag sa alyenasyong nagmumula sa pagkawalang-kontrol ng tao sa kaniyang trabaho at halagang nililikha nito. Binibili-binibenta ang mga pangangailangan, pati imahen/ikono ng ligaya at ginhawa. Bukod sa banggit sa mga bantog na artista, mga komoditi sa kulturang komersiyal, ang paghamak sa gawain ng ina at pagkailalim nito sa ama, ay indikasyon na ang tula'y mababakas na isang interogasyon ng etika/politika ng seksuwalidad. Maihihiwalay ba ang makamundong damdamin sa diwa o sensibilidad, ang makasariling muni sa pakikisalamuha sa kapwa? Ang ugnayang seksuwal ay suliranin ng lipunang walang katarungan, walang pagkakapantay-pantay, na pinaksa rin sa tatlong kuwentong sisiyasatin natin.

Malinaw na ang tula'y pagtuligsa sa hipokresya ng burgesyang pamantayan na nakasalig pa rin sa ugaling piyudal at barbarikong moda ng produksiyon. Nakapailalim ang babae sa lalaki, sa dominasyon ng ama. Ang unang proletaryado ay kababaihan, ulat ni Engels (Marx at Engels). Nakasandig ang burgesyang pamilya sa papel na ginagampanan ng ina bilang tagalikha/tagagawa ng magmamana sa ari-arian. Isang uri ng prostitusyon ito kumpara sa wagas na pagmamahalan sa proletaryong mag-asawang magkapantay sa kanilang gawaing sinasamantala ng kapitalista. Paano naging alipin ang kababaihan?

Sa yugto ng agrikulturang moda ng produksiyon mula sa pangangaso't pangangalap, nagbagong-hugis ang paghahati ng gawaing panlipunan. Napiit sa tahanan ang ina/asawa tiwalag sa gawaing yumayari ng pagkain, na itinuring na mas mapapakinabangan kaysa trabahong domestiko. Hindi na nag-uwi ng pagkain ang ina. Binalewala ang pangangalaga ng mga anak at pagdulot ng makamundong aliw at kalinga. Nasadlak sa mababang katayuan ang kababaihan alinsunod sa dominanteng moda ng produksiyong panlipunan.

Ilang dagdag na puna. Dapat wastuhin ang utopikong larawan ng proletaryong ugnayan ni Engels. Inaapi rin ang lalaking sumasahod o nagpapaupa. Sa panig ng kababaihan, dalawang larang ng trabaho ang binabalikat nila: ang pambahay na tungkulin, at ang paglilingkod sa kapitalista sa pabrika o tanggapan. Susog ni Lenin na sa sosyalistang orden, ang trabahong pantahanan ay dapat ipabahagi. Sa Cuba lamang isinabatas ito sa Family Code nila at ipinataw kalakip ang parusa kung hindi susundin. Maselan

ang usaping ito; tahimik dito ang imbestigasyon ni Marx sa *Capital*.

Gayunman, sa *Communist Manifesto*, iminungkahi rito ang “abolisyon ng pamilya” (konsultahin si Dean) ibig sabihin, ang maskulinistang ayos ng pamilya. Ngunit sa sosyalistang rehimen, itinuturing pa ring normatibong istandard ang heteroseksuwal na seryeng monogamy. Kaiba ito sa radikal o anarkistang praktika na bumalikwas sa tradisyonal at lumang pormasyon ng pamilya sa kasaysayan (*Kollontai 1977; Haug*).

ENKLUWENTRO SA KONTRADIKSIYON

Naisaad na sa pambungad ang mabusising problematik o padron ng usaping pangkasarian sa panitik ni Bautista. Ang matinik na katanungan ay hindi matatakasan: bakit nasadlak sa duhagit lugaming kalagayan ang kababaihan? Paano sila maililigtas? Paano makalalaya ang kababaihan upang malasap ang birtud ng kanilang sariling dignidad, identidad, at natatanging potensiyalidad? Ano ang estratehiya at taktikang dapat hanguin sa mobilisasyon ng kababaihan upang magtamasa ng biyaya ng makatao’t makakalikasang pamumuhay? Kung alisan ng matris ang babae at ipaubaya sa laboratoryo ang paglikha ng anak, malulutas na kaya ang “Woman Question”?

Ang anyo ng pamilya sa kasaysayan ay nakabatay sa nagbabagong moda ng produksiyon at kaagapay na estrukturang panlipunan. Sa perspektibang ito, ang pamilya ay isang institusyong sosyal, hindi pribadong bagay na nakapako sa personal na hilig o udyok ng libido. Nag-iiba ito depende sa ordeng panlipunan, relihiyon, etnikong sektor, at iba pang kolektibong kategoriya. Sa analisis ng problematik o paradigma ng ideolohiya, dalawang aspekto ang masalimuot na magkakabit. Una, ang relasyon ng kamag-anakan o hinlog (kinship); at pangalawa, ang organisasyon ng tahanan, o domestikong sektor na nakahugpong sa banghay ng pamilya at angkan.

Sa pagbasa sa tatlong kuwentong nabanggit, puwedeng maaninag ang ilang daan sa paghimay sa komplikasyon ng kamag-anakan at paghahating pangkasarian ng trabaho sa kasambahayan at sa publikong espero ng lipunan. Bagaman mahihinuha na tila biyolohikal ang usisa hinggil sa kamag-anakan, lihis ito sa saliksik sa DNA kundi nakatutok sa tinawag ni Claude Levi-Strauss na pagpapalitan ng babae (*exchange of women*) at “incest taboo.” Walang organisasyon ng lipunan kung promiskuwidang ang susundin.

Mabangis na dahas at kasakiman ang pupuksa sa sangkahayupan. Maipapalagay na alyansya ng grupo at pagsasanib ng produktibong lakas ang layon ng pagsisiyasat sa kamag-anakan.

Sa katunayan, sangkot din ang babae sa palitan. Kontra sa espekulasyon ni Levi-Strauss ang argumento ni Leacock (*Myths; “Interpreting”*): bago lumaganap ang pribadong pag-aari ng lupa at iba pang gamit sa produksiyon, sanay ang mga babae sa iba’t ibang gawain, hindi siya pinagpapalitan—siya rin ang namamahala at nangangasiwa, kaya mistipikasyon ang tesis ng sirkulasyon-ng-babae at matriyarka ng babaylan sa ilalim ng mga datu o panginoon ng barangay.

MULA KASAMBAHAY TUNGO SA SOLIDARIDAD

Masiglang sinagupa ni Bautista ang mga isyung domestikidad at politikang seksuwal sa tahanan sa ngayo’y popular na babasahin: *Gapo, Dekada 70, Bulaklak sa City Jail, Bata, Bata, Desaparesidos*. Sa *Gapo*, sinipat ang balighong nais ng mga *hostess* sa Olongapo na makaiwas sa kadahupan sa pag-aasawa ng puting Amerikano bunga ng kolonisadong mentalidad. Sa *Dekada 70*, isinadula ang pagkumulat ng isang matiising asawa sa realidad ng kaniyang pagkapiit sa tahananang inakala niyang walang panganib, ngunit sa pagdamay sa kapahamakang naranas ng mga anak ay natagpuan ang sariling kakayahan at katapangan.

Patitingkarin ang sitwasyon ng maternidad, ng pagka-ina, sa mga babaeng bilanggo sa *Bulaklak sa City Jail, Bata Bata, at Desaparesidos* kung saan ang tungkuling mag-aruga at magmalasakit sa kapwa ay hindi na monopolisado ng ina kundi responsabilidad ng bawat nilalang. Nakahulagpos na ang mga ina sa politikang seksuwal ng patriyarkang orden sa paglubog nila sa daluyong ng krisis ng buong lipunan. Nabuwag ang bakod ng domestikong espasyo sa pagsisiwalat na handa ang kababaihang lutasin ang matinik at madugong problemang ibinunsod ng ordeng bumusabos sa kanilang dangal at pagkatao.

Sa ibang pagkakataon, tatalakayin natin ang mapanghamong sining ng nobelista. Sa okasyong ito, nais kong itanghal ang parametro ng kabatiran tungkol sa problematik (armadura ng imbestigasyon) ng kasarian sa neokolonyang orden sa pamamagitan ng maikling puna sa tatlong kuwento ni Bautista (hinggil sa nobelang *Bata Bata*, konsultahin ang kritika ko sa *Likhaan 15* at hinggil sa *Dekada 70*, ang artikulo ko sa *Malay*). Ipalagay na patikim lamang ito sa estilo

ng pagsasalaysay ni Bautista.

Sa kuwentong “Ako, Hindi ang Pag-ibig ko,” nakatambad ang papel na kailangang gampanan ng ina at babaeng hinirang bilang ari-arian. Ano ang tungkulin nila? Alinsunod sa tradisyon, ang ina ay inatang gabayan ang anak sa direksiyong masunurin at mabait. Tradisyonal na tungkulin ito. Obserbasyon ni Mary Hollsteiner na ang asawang babae ay “bulwark of the family, holding it together through thick and thin, suffering in silence, protecting her children, and keeping a vigilant watch over their progress” (135). Gayundin ang dapat ganapin ng kapalit ng ina, ang asawang babae. Kung tumanggi, kasalanan ba ng babae? Paano siya makaiwas o makabibitiw sa itinadhana ng minanang kaugalian? Dalawang palapag ng naratibo ang kaugnay sa paghabi ng kontradiksiyon at pagkalas ng buhol. Maiungkat natin: saan ang obligasyon ng babae, sa kriminal bilang personal na kaibigan/kasuyo o sa biktima nito bilang makataong mamamayan?

Palaisipan ang balangkas ng salaysay. Malasin ang maigting na pagbuno ng mga kaisipan sa budhi ni Mila, ang babaeng hinamon ni Rene na sumagip sa kaniya. Nakalangkap ang partikular na puring personal at obligasyong moral sa akto ng paggahasa, “ang kasukdulan ng hamon ng isang babae sa isang lalaki.” Ipinurga ang bigat ng pagkabirhen sa paghimay ng mga isyu sa isip ni Mila na nagayuma sa burgesyang *ambiance* ng pamilyang mariwasa:

Ako ba ang mahal ni Rene o isang hamon lamang sa kanya?

Ngunit ang tali na nag-uugnay sa amin ni Rene ay natuklasan kong hindi makakalas nang gayon kadali. Sa naging damdamin ko pagkaraang si Rene, kasama ng ilang barkada, ay makipag-away at makapatay ng isang tin-edyer.

Ang talim na humiwa sa akin ay hindi lamang ang para sa kapakanan ni Rene, kundi higit ay para sa kapakanan ng tin-edyer na iyon. Kung ako ay na kay Rene pa, ito ay maaaring hindi naganap. (L. Bautista, “Ako” 224).

Sa pakiwari ko, ang kalkulasyon ni Mila ay hindi lapat sa sitwasyon. Pakiramdam niyang siya ang susi sa dahas at pagmamalaki ni Rene bilang anak ng mayaman, at mabigat ang kontrol niya sa lalaki bilang babaeng hinirang na maging asawa. Eksaherasyon ito ng papel na ginaganap niya, hikayat ng pagsuyo ng binata sa dalaga at bunsod din ng magayumang bokadura. Taglay

rin ng dalaga ang malasakit para sa biktima ni Rene.

Bagaman tumanggi si Mila sa tangkang paghamig ng kaniyang dangal, at paninindigan bilang anak na may pananagutan sa kaniyang magulang, nahatak pa rin siya sa rahuyo ng maternidad. Natulak siya ng simbuyong tumangkilik o mag-alaga sa wari’y musmos na katauhan ni Rene. Sinikap niyang patunayan na may impluwensiya siya, o integridad na may bisa sa buhay ni Rene. Sinalungat siya ng Ina, na sumambulat sa kontestasyong melodramatiko nang tanungin siya kung mahal niya si Rene:

“May halaga ba kung ano man ang damdamin ko, Mrs. Soriano? Ang mahalaga sa kanya ay ako...hindi ang pag-ibig ko!”

Nangiti nang mapait si Mrs. Soriano. Nailing. “Huwag mong akuin ang responsibilidad niya sa kanyang sarili, Mila. Hindi na bata ang disinuwebe anyos.”

“Hindi lumalaki ang tao ayon sa kalendaryo, Mrs. Soriano!”

Tumango siya. “Oo, alam ko!” Saka huminga ng malalim. “Pero kailangang lumaki na siya...sa ayaw niya at gusto! K-kahit...kahit sa pinakamasakit na paraan” (“Ako” 225).

Iba ang personalidad sa ginaganap na papel, ang lakas-paggawa na sinusukat sa orasan sa taong gumagawa--sa panuto ng liberalismo mula pa kina Locke at Adam Smith. Sunod si Mila sa kaisipang ito, bunga nito ang alyenasyon sa burgesyang sosyedad kung saan ibinibenta ang oras/kantidad ng buhay, at dinidiktahan ng kapitalista ang bayad/sahod sa nagpapaupa. Sa ina, ang anak ay walang kapasiyahan hanggang alaga ito sa tahanan; ang magulang ang may karapatang maghusga kung maaari nang magsarili ang anak. Sumasalansang hangarin ang nakatambad dito. Tiyak na magkaaway ang dalawang babae sa pagsungab sa papel ng isang inang huhubog ng karakter ng anak. Malakas ang ideolohiya ng maternidad na bunga ng nanatiling punto-de-bistang piyudal kahalo ng burgesyang ideolohiya ng indibidwalismo at utilitarianismo.

SAKRIPISYO NG BABAYLAN O KULAM NI EBA?

Matagal nang hinalungkat at sinuri ni Delia Aguilar ang *habitus* o kulto ng maternidad, ang ideolohiya ng pagkakulong ng babae sa piitan ng tahanan (sangguniin din si Eviota at San Juan, “Toward”). Bunsod ito ng prosesong historikal, hindi sabwatan o sapakatan ng mga ama. Hindi lang ito mana sa milyu ni Maria Clara, kundi nagbuhay pa ito sa pagtanggap ng mga babae sa paglahok sa produksiyon ng pagkain at pangangailangan, kaalinsabay ng pagmamaliit at pagbabalewala sa kanilang ginagampanang gawain. Napakaimportanteng proposisyon ito: ang kulto ng maternidad ay aparato ng pagkontrol sa gawi at asal ng kababaihan, panuntunang isinaloob ng maraming ina. Ito’y nagsilbing matris ng ilusyon ng ahensiya/aktibong kapasidad upang pagtakpan ang kanilang pagkalukob sa patriyarkang poder. Kapwa nalalambungan pa rin ang dalawang babaeng umastang makapangyarihan—si Mrs. Soriano at si Mila—bilang akomodasyon sa namamayaning kautusan.

Ang kulto ng maternidad ay normatibong regulasyon ng neokolonyang orden. Sanhi ng kaniyang sitwasyong sumasahod sa trabaho, nabitag si Mila sa ilusyon ng awtonomiyang personal. Ang personal na buhay, kasarinlan sa sariling pamumuhay, ay bunga ng kolektibisasyon ng produksiyon samantalang nakalaan pa rin sa kababaihan ang trabaho sa tahanan, pag-aalaga sa pamilya, atbp. Pagnilayan natin ito. Ayon kay Eli Zaretsky, ang ideyang pagsasarili “comes cloaked in an ideology that disguises its relationship to the rest of society and that confirms the modern working class in its illusion of freedom and autonomy” (140).

Maraming nalubog sa kumunoy ng mistipikasyong iyon. Gustong ihiwalay ni Mila ang kaakuhan niya sa pakikitungo niya (“ang pag-ibig ko”), di batid na ang “ako” ay walang kongkretong katuturan hiwalay sa ugnayang panlipunan. Huwag nating kalimutan na ang buod ng pagkatao ay hindi abstraktong ideang nakabaon sa bawat indibidwal; ito ay di maibubukod sa balangkas ng ugnayang panlipunan (Marx at Engels 29). Sa abstraktong konsepto ng kaakuhan, isinakripisyo niya ang katawang nagtatakda sa kaniyang abang kalagayan upang kabigin ang posisyon ng kalalakihang may kapangyarihan.

Malabo ang intensiyon ng tagapagsalaysay na matamo ang rekonsilyasyon ng nagbubungguang pagtingin sa lalaki. Sa

isang banda, nais ni Mila na pagtibayin ang maramdamang pakikipagkapwa o pakikiramay niya. At sa kabilang banda nais ni Mrs. Soriano na igiit ang papel ng magulang sa paggabay sa anak. Tanda iyon ng kanilang responsabilidad/awtoridad. Magkabilang mukha ng kulto ng maternidad ang mamamalas. Subalit ang katwiran ng ina ay nakaugat sa uring burgis, sa bisa ng propiedad, na kayang ibaluktot ang moralidad at sawayin ang batas. Gayunman, hangad ng patriyarkang orden (representatibo rito si Mrs. Soriano, na instrumento ng ama, salungat sa angkin niyang “hindi na kikilos ang impluwensiya ng kaniyang ama”) na maitindig ang makasariling indibidwalidad ni Rene, maling trato sa abusadong binata. Magkatunggali, sa ultimong pagtaya, ang liberalismong ideolohiya ng indibidwalismo na pinapatnubayan pa rin ng minanang paternalismo/patriyarkal na kinagawian. Instrumento ang ina sa pagkabisa ng tradisyon. Hayag ito sa antagonistikong daloy ng mga damdamin at pagkaunawa sa huling tagpo ng salaysay:

Nayanig akong muli [sa deklarasyon ni Mrs. Soriano na hindi na mamamagitan ang ama upang mailigtas ang anak sa parusang mabilanggo].

“Inilagay ni Mrs. Soriano ang kanyang kamay sa aking kamay.

“Wala kang kasalanan sa kanya, o kanino pa man, Mila. Nang dumating sa iyo si Rene ay nakahulma na siya sa kung ano siya ngayon...at hindi mo na siya mababago. Naihulma siya sa ganyan ng pagmamahal namin, hindi siya mababago ng pagpapakasakit mo ng iyong buhay. Ang pagpapakasakit na iyon ay hindi niya makikilala...d-dahil sa ang nakikilala lamang niya, ang ipinakikilala lamang namin sa kanya..ay ang kanyang sarili. Napakurap-kurap ako.

“Masakit itong gagawin namin ngayon sa kanya,” patuloy ni Mrs. Soriano. Ngayon, ang tinig niya ay tuluyan nang nabihisan ng katatagan. “Pero ito ay hinihingi rin ng pagiging magulang namin. Ikaw, harapin mo ang sariling buhay mo...kalimutan mo siya.”

Mula sa lobby, pagkaraan ng matarik na hagdan, natanaw ko na ang malayang daigdig ay nakangiti. (“Ako” 226-27).

Tahasang afirmasyon ng ina ang pag-angkin sa anak bilang pag-aari. Tugon ni Mila ang pagdiin sa kaniyang kasarinlan. Nakasiwalat ang pagkiling ng naratibo sa indibidwalistikong pananaw ng dalaga. Kaipala'y napadpad muli tayo sa burgesyang indibidwalismo: kaniya-kaniyang punyagi. Tila personal na layunin ang panalo. Sa malas, ipinahayag ni Mrs. Soriano ang kapangyarihan ng impluwensiya ng burgesyang pamilyang inuugitan ng yaman ng ama. Ang patriyarkal na pamilya ay siyang pangunahing institusyong humubog sa karakter ng anak. Walang pakialam, o hindi na kailangan, ang inihahandog na tulong o damay ni Mila. Bumigay naman si Mila sa lakas ng maternidad (sang-ayon ang ama) na hinayaang makipagsapalaran ang sinumang nais sumuon sa marahas na digmaan-ng-mga-uring umiiral.

Tila hindi kapani-paniwala ang dagling pagtanggap ni Mila sa asersiyon ng ina. Talaga bang sang-ayon siya sa paninindigan ni Mrs. Soriano? O nagpahintulot na lamang na sumunod sa nakatatandang babae bilang paggalang sa edad? Respeto sa magulang at kagustuhang magsarili ang nagwagi.

Maidaragdag dito ang bigat ng patakarang didaktiko-moralistiko ng *Liwayway* kung saan unang nailathala ang kuwento. Hindi ito maliit na bagay. Nagsanib ang lahat ng mga salik sa usaping ito sa bagsik ng layong maipag-isa ang sapin-saping kontradiksiyon sa danas ng mga tauhan sa kuwento. Kaugnay rin ang pagkakasangkot nila sa maantig na hidwaan ng magkasalungat na pananaw--ang piyudalistikong kaisipan at gawi laban sa indibidwalistikong oryentasyong sumungaw sa dalumat ni Mila, ang babaeng nais itanghal ang sariling bait/budhing hiwalay sa katawan/sensibilidad ng pagkababae. Bansag din dito'y paninindigan sa pagsasarili na mukhang leksiyong pang-etika ng katha.

PAGTIWALAG SA DOMESTISIDAD

Balik-tanawin natin ang tesis na inilahad sa una: ang dominasyon ng kababaihan ay resulta ng dibisyon ng gawaing panlipunan ayon sa naghaharing moda ng produksiyon. Doon nagbuhat ang di-pantay na pagsukat sa kasarian, ayon sa historiko-materyalistikong analisis. Nang maikulong ang babae sa tahanan, na wala nang kontribusyon sa pagyari ng produktong maipagbibili sa pamilihan, bumaba ang estado nila. Ang kalalakihan ang grupong yumayari't lumilikha ng produktong kailangan, at monopolyo nila ang yamang dulot ng sirkulasyon ng kanilang produkto. Naisadlak at nalugmok sa hamak na

lunang itinalaga para sa kababaihan.

Kaiba naman ang paningin ni Marvin Harris, antropologong Amerikano. Sa saliksik niya, ang pananaig ng kapangyarihan ng kalalakihan ay bunga ng digmaan, "a by-product of warfare, of the male monopoly over weapons, and of the use of sex for the nurturance of aggressive male personalities...And warfare is not the expression of human nature, but a response to reproductive and ecological pressures" (81). Litaw ang mekanistikong materyalismo rito, resulta ay negasyon ng ahensiya ng kolektibo sa paghanap ng posibilidad na mapalitan o mabago ang kinagisnang sitwasyon kaakibat ng batas ng kalikasan. Mahusay na binatikos ang mekanistikong eskema ni Harris, pati na ang estrukturalistang teorya ni Levi-Strauss, ni Eleanor Leacock sa kaniyang *Myths of Male Dominance* (1981).

Salungat naman ang haypotesis nina Johann Bachofen at Lewis Morgan. Ang doktrinang *jus maternum*, o karapatan ng Ina, ay umiral sa unang antas ng lipunan, sa panahon ng barbarismo. Sa sitwasyon ng promiskuwidad o lahukang ugnayan, hindi tiyak kung sino ang ama ng bagong silang. Ngunit walang duda kung sino ang ina na tanging matris ng buhay at patuloy na kaligtasan: "Gynaecocracy was the original political form among all peoples of antiquity" (Lewinsohn 11).

Napalitan ang *jus maternum* nang umunlad ang lipunan mula sa antas ng tribu o primitibong kalipunan. Nanatili ito hanggang sumipot ang monogamyang pamilya nang mapagkasunduan ang karapatan ng bawat tao sa pribadong pag-aari ng mga kasangkapan sa produksiyon. Sa gayon, maaari nang mabuhay ang mag-asawa, magpalaki ng mga anak, sa kanilang sariling pawis. Gayunman, hindi nangangahulugan na dahil matrilinyal o linyaheng maka-ina ang angkan, nangibabaw ang awtoridad ng kababaihan (matriarchy), tulad nang ibinabandila ng mga postmodernong babaylanista (Mangahas). Makapangyarihan pa rin ang datu o sultan, o mga timawang lalaki, sa ultimong pagtaya. Puwedeng matrilokal o matrilinyal ngunit hindi matriyarkal, sanhi ng pagsulpot ng pribadong pag-aari sa lupa o ani na kontrolado ng herarkiya ng mga panginoong lalaki (Scott; Eviota 35-36; Aguilar 10-11).

Bumalik tayo sa usapin ng relasyon ng sining at politikang seksuwal. Ang panitik ni Bautista ay mabuting masusuri sa pag-ikot nito sa polarisadong larang--nagbabago't binabago ang kalakaran. Gumagana ang proseso ng kasaysayan, nag-iiba ang kaligiran. Bagaman itinatakda ng kasaysayan ang tungkuling

matutupad ng artista, pumipili at nagpapasiya siya upang palitan ang sitwasyong pumipigil sa simbuyong libidinal ng budhi't kaisipan. Sapagkat ang identidad ng tao (babae o lalaki man) ay hindi tadhana o dikta ng kalikasan, kundi pagpili't pagpapasiya sa espesipikong kalagayan, matatarok ito sa loob ng ugnayang sosyal. Maiintindihan ito sa relasyon ng mga pangkat at kontradiksiyon nila, na inilalahad sa daloy ng narasyon. Malubhang suliranin ang lalantad sa transisyon ng pamilya mula sa makadugong linyaha (consanguineal, bilateral) tungo sa modernong pamilyang conjugal at nukleyar (Parsons 190-91).

Hanggang ngayon, hindi maikakailang atrasado ang pormasyong sosyo-politikal ng bansa dahil hindi ganap ang industriyalisasyon ng ekonomiya. Haluan ang ekonomiyang pampolitika ng neokolonya. Bagaman kapitalistang kalakalan ang dominante, nakasudlong sa komersiyong global, malakas pa rin ang impluwensiya ng tradisyonal na ugali't kaisipan. Patibay rito ang oligarkiya at dinastiya ng mga angkang maituturing na burokrata-kapitalista, panginoong piyudal, at negosyanteng komprador. Patron nila ang imperyalistang poder ng U.S. (lubhang dependent ang AFP (Armed Forces of the Philippines)/PNP (Philippine National Police) sa Washington at Pentagon. Kung tutuusin, pasismong piyudal-demokrasyang huwad--kontrolado ng pulisya at militar ang gobyerno--ang pormasyong neokolonyal.

Ang kulto ng maternidad ay singkronisado sa patriyarkal na panuntunan sa pamilya at publikong larangan. Bigyan ng pansin ang kombinasyon ng saray na residuwal, ang bumubukol, at ang kalakarang namamayani. Nagbubunga ang kombinasyon ng malagim na sintomas ng dekadensiya: laganap na paghahari ng druglords na pasimuno ng mga pasaway sa gobyernong umiiral, di-mabilang na biktima ng EJK (*Extra-judicial Killings*), at maniobra ng mga kriminal sa loob at labas ng institusyon ng pamahalaan, sosyedad sibil, at tahanan.

PRIBADONG ESPASYO/ PUBLIKONG TAGPUAN

Ang metamorposis ng pamilya--ang iba't ibang anyo nito sa panulat ni Bautista--ay bunga ng transisyon mula agrikulturang moda ng produksiyon tungo sa komersiyal/industriyal na ekonomiya. Pagpapalitan ng salapi/komoditi sa pamilihan ang nakapangyayari. Kontrolado ng kalalakihan ang pribilehiyo sa pagpapalitan.

Walang pasubali na hindi maiging malilinalaw kung paano napailalim ang kababaihan sa poder ng kalalakihan tiwalag sa naratibo ng kasaysayan.

Ang politika ng kasarian, ng walang kapantayan sa katayuan ng babae't lalaki, ay masasakyan sa kongkretong analisis ng partikular na lugar at panahon sa kasaysayan. Hindi natural o likas ang walang pagkakapantay-pantay sa lipunan. Konstruksiyon ng lipunang nasasangkot ang lugaming kondisyon ng kababaihan. Ang prinsipyo ng paghahati (*nomos*), pahayag ni Pierre Bourdieu, na batayan ng kaibahan ng babae sa lalaki, ay "simultaneously arbitrary, contingent, and also socio-logically necessary" (2). Masasalat ang paradohang ito sa kuwentong "Isang Pamana ng Digma." Ang pagkakaiba/kaibhan ay bunga ng simbolikong aparato o makina ng poder sa isang tiyak na determinadong proseso ng produksiyon at reproduksiyon ng kabuhayan. Gayundin ang pagkilala sa papel ng ina, ama at mga anak.

Natalakay na natin ang disparidad ng ina at dalaga sa pagbasa sa "Ako, Hindi ang Pag-ibig ko." Lumilitaw na ang monogamyang pamilya ay hindi sandata laban sa tinaguriang "anomie" ni Durkheim, bagkus ito'y bukal ng gulo at hidwaan. Kontra sa tesis na ang kasal ay isang "crucial nomic instrumentality" (Berger and Kellner 71-72), ang kasal, katambal ng pamilya, ay magsisilbing arena ng tunggalian, away, paligsahan. Walang bisa ang pag-aruga ng ina, ang awtoridad ng magulang, na diumano'y pribilehiyo ng ina. Kaya inihiwalay ni Mila ang punsiyon ng pag-ibig sa kaniyang personalidad. Pero ito'y maling pagsanib ng "gawa" (labor) sa "lakas-paggawa" (labor-power) na pinagbibili. Gayunman, sa wakas, natanto rin ni Mila ang bisa ng salapi at kumbensiyonal na lakas ng kinatawang patriyarkal ng ina, emblematikong marka ng mistipikasyong sumisikil sa kababaihan. Hindi lahat ng babae ay maka-babae o partisano ng feministang paninindigan.

Pag-ukulan natin ng komentaryo ang matingkad na paglalarawan ng krisis ng monogamyang kasal at pamilya sa kuwentong "Buwan, Buwan, hulugan mo ako ng sundang." Kahanga-hanga ito sa pagkawing ng pantasya at realidad, ng pamahiin at realistikong pangyayari. Natukso si Onofre na ipasok ang asawang Angela sa mental hospital sanhi ng mga balita ng pagmamalupit ng magulang at isang eksperyensiya: "nang kakitaan niya ito ng malalang pakikipagtalos sa sarili sa kaniyang pag-iisa, ng nagpupumilit sa buwan na 'hulugan siya ng sundang na pambukas ng kanyang tiyan' sa kalaliman ng gabi sa pagkikipagkagalit sa mga

aninong hindi niya maubos-maisip” (193).

Sumusunod ito sa esteryotipikong trato sa babae bilang maramdamin, bulnerable sa maligno at hibong irasyonal—arketipo ng mga aswang na si Circe o baliw na si Medea. Sa tratong literal ng metapora sa foklor bilang signos ng pagkahibang, nabunyag ang hungkap na rasyonalidad ng lalaking asawa. Wala talagang empathy o saloobing mapagpaubaya ang lalaki. Sindak sa maramdaming asal ng asawa, ginamit ni Onofre ang awtoridad sa pagpasok ni Angela sa mental hospital na bilangguan para sa mga lumalabag sa burgesyang kalakaran.

Sa pamilyang nuklear, taglay ng ama/lalaking asawa ang kapangyarihang maghusga sa kondisyon ng asawa. Sinuportahan ng mga kapitbahay na baliw si Angela, hinulugan na raw ng sundang upang buksan ang tiyan “upang isoli do’n ang kanyang si Aliw—dahil do’n lang makatitiyak ng kaligtasan ang isang bata, sa tiyan ng kanyang ina.” Mula noon, hindi na kuwestiyon kung baliw si Angela kundi “ukilkil ng tanong na, gagaling pa kaya siya?” (L. Bautista, *Buwan, Buwan* 194). Bakit giniyagis siya nito? Dahil “Kailangang makuha naman si Botik” [dating pangalan ay “Aliw,” sintomatikong bansag ang inusal], saad ni Onofre. Lingid sa kaniyang kamalayan, ang malubhang panganib ay pagkawasak ng pamilyang conjugal—sandigan ng kapangyarihan ng ama.

PAGBALIKWAS SA KINAGISNAN

Nakasakdal dito ang epistemolohiya ng siyensiya ng sosyolohiya at sikolohiya. Halos lahat ng diskurso hinggil sa kritikal na punsiyon ng katutubong pamilya ay magkasundo, lalo na sa konserbatibong tulong nito sa pananatili ng *status quo* at pagsasalin ng kultura sa bawat henerasyon (Medina; Jocano, “Elements”). Sa paningin ni Jocano, halimbawa, “basic-building block” ang silbi ng pamilyang consanguineal, na kasangkot ang kamag-anak o hinlog. Ito’y nagtataguyod ng mga prinsipyo ng bansa tulad ng paggalang sa tao, pagbabahala, pananagutan, pagbabalikatan, pagmamalasakit (Jocano, “The Filipino Family”). Kung gayon, ang katha ni Bautista ay dinamitang magpapasabog sa mito ng matapat, matatag at mahalina ng pamilyang Pilipino. Dapat tandaan na sa ideolohiya ng kapitalistang orden, ang domestikong trabaho ng ina/babaeng asawa ay tinuring na likas o natural, lalo na ng pamilihan o kalakalang pumalit sa pamilyang naghahanapbuhay, na kinublihan ng kulto ng maternidad. Nabanggit na natin sa umpisa na masinsing napagkuro

na ang reaksiyonaryong doktrinang ito nina Aguilar, Eviota, Santos-Maranan, atbp.

Ipinamalas sa sitwasyon nina Onofre at Angela na kabulaanan ang itinuturo ng mga iskolar sa akademya, lihis sa katunayan ng buhay sa panahon ng rehimeng neokolonyal. Nagsabula ang posibilidad na maging “Reyna ng tahanan” si Angela. Ipinagkait din ng ekonomiya ang pagka-ama ni Onofre. Narito ang paliwanag ng tagapagsalaysay sa tinig ni Onofre, na 10 taong nabilanggo, na kumakatawan sa pangkating lumpen/etsapwera:

Pero pa’no pag ipinasok niya sa ospital si Angela? Sino pa ang titingin kay Botik? Pareho lang silang walang kamag-anak sa lunsod [si Chabeng ang tanging kaibigan nila]. Siya—sa Palawan siya isinilang at lumaki. Napunta lang siya sa Maynila sa paghahanap ng kapalaran. Si Angela—isaang galing sa Iloilo na naloko ng isang kinatawan daw ng employment agency. Ipinasok na katulong sa Maynila, ginahasa, ipinagbili, pinagpasa-pasaan ng mga parukyanong Intsik—lumang kuwento, para kang nagbasa ng kuwento sa komiks (*Buwan, Buwan* 192-193).

Kapwa biktima ng modernisasyon ang dalawang tauhan, kapwa naging kalakal mula sa probinsiyang dominado ng kalunsurang sentro ng negosyo at paglaki ng tubo mula sa lakas-paggawa ng mayorya. Kapwa aktibong nagpupunyaging maipagtanggol ang dignidad at karapatan bilang ina/ama at magulang, sina Onofre at Angela ang magkabayak na magbubuklod sa guniguni (buwan) at tadhana (sundang), sa realidad at pangarap. Nakatanghal ang mga institusyong pandisiplina: ospital at mediko, mga aparato ng Estado tulad ng pulis, korte, husgado, bilangguan—mga kuta ng patriyarkal na kapangyarihan.

Sa umpisa, interogasyon ni Dr. Isidro sa mental hospital ang kagyat na nagdulot ng pagkilala sa babae. Hindi siya dinalaw ni Onofre—di alam ni Angela na nabilanggo ang asawa. Nakasalalay sa asawa ang kaganapan ng sarili: “Dahil sa kanila ni Onofre, iyon ang kahulugan ng pagsilang ng anak nila. Aliw” (*Buwan, Buwan* 181). Resignasyon sa tadhana ang disposisyon ng babae: “di bale na lang. wala siyang magagawa. Talagang gano’n ang buhay. Iniibig ka niya ngayon, bukas ay hindi na. Lalo na kung na-mental ka” (181-82). Ikumpara ang mga babaeng tauhan sa kuwento ni Bautista sa kalipunan, “Iiyak Ka Pa Ba?,” “Tatlong Tipanan,” at “Si Anton,” halimbawa. Gipit man ang mga

babaeng protagonista, nakuha nilang ipagtanggol ang sariling dignidad sapagkat hindi sila lubos na sumuko sa dahas ng lalaking kinasama o pinakitunguhan. Mainam na bulatlatin ang pagkakaiba ng sitwasyon at disposisyon ng mga babae bilang kinatawan ng iba't ibang uri, lugar na pinanggalingan, at hinirang na destinasyon.

Dumako tayo sa eksena ng namamahala sa Metropolitan Settlement House, si Mrs. Buenaventura. Madetalye ang ibinahagi rito. Ibinubunyag ang pagkasira ng pamilya sa pagdarahop at walang katatagan o katiyakan sa buhay ng uring manggagawa, partikular ng “indigent mothers na karaniwa’y mga utusang inimporta pa mula sa Bisaya’t naanakan sa Maynila ng kung sino. Mga babaing walang asawa, walang kamag-anak, walang matakbuhan...” (185). Nadurog ang ugnayan ng pamilyang bilateral. Sa diyalogo ng dalawang babaeng hinati ng Estado, bagaman naihimatong lamang, isinadula ang tangkang makatwiran ng empleado sa ampunan at ang inang di-matanggap na delinkwente ang ama at pinabayaang maibigay sa iba ang anak--alyenasyong tahasan ng isang bagay (kulang na lang maging komoditi) na ugat ng pagka-ina ni Angela na pinagtibay rito ng marahas na galit at pagsuway sa disiplina ng burgesyang kaayusan.

Litaw na ang Estado ang nagpapasiya sa disposisyon ng anak, sa proseso ng reproduksiyon ng herarkiya sa lipunan. Walang bayad o gantimpala ang kontribusyon ng babae sa pagsuhay sa status quo. Puwedeng ipagbili ng ama/lalaki ang asawa o anak, desisyon ng amang ipailalim sa burokratikong regulasyon na nagpapairal din ng ideolohiya ng maternidad at paghahati ng mga uri, kasarian, atbp. Mula pa sa antas ng primitibong akumulasyon, sinikap ng mga panginoong lalaki na isantabi ang kababaihan bilang mahina’t umaasang pangkat. Pinagtibay ang mga hadlang sa pagkakaisa ng mga alipin. Sa panahon ng kolonyalismo, ginamit ang instrumento ng kultura at ugali upang mapigil ang simbuyo ng mga katutubong sinakop sa pagnanais ng malaya’t masaganang kabuhayan. Isinumpa ang kababaihan bilang mangkukulam, bruha, kasabwat ng mabangis na hayop, sa pamamagitan ng turo ng simbahan at pamahalaan. Nakita natin dito ang operasyon ng ospital, ampunan, bilangguan, atbp. sa pagtakda sa katayuan ng babae.

PURGA AT PAGHUBAD SA HIWAGA

Higanteng parusa ng ina ang itatampok sa kasukdulang antas ng mga pangyayaring sinusubaybayan natin. Nahuli ni Angela si Onofre sa umpukan ng mga kalalakihan. Iba na ang istatus ni Onofre: “Hindi niya gusto ang pakikibagay na luwal ng pangingilag sa kanya ng mga tao pero wala siyang mapamilyan...” Nasa sona siya ng alanganin. Hindi naman tuluyang nawalan ng konsiyensiya si Onofre. Nagulumihan siya ngunit nakuhang untagin ang malay: “Kailangan, magpakatino ako, maghanap ng trabaho, magplano ng buhay namin. May pamilya ‘ko, hindi tama ‘tong uminom lang ako gabi-gabi. Kailangan balikan ko ang pamilya ko!” (195). Huli na ang sumbat ng budhi. Lupaypay ang kakayahang rasyonal sanhi sa kawalan ng trabaho, di matakasang kondisyon ng lumpen sa kapitalistang orden.

Si Angela ang bumalik at dumulog sa pista ng mga kalalakihan. Pakiwari nila’y tumakas para pumatay, di umano’y sa lilim ng bandila ng “Mother Right” o ng bantog na Furies ng mitolohiyang Griyego. Tila manananggal si Angela na lumipad--anghel na sugo ng bathala--at dumagit sa kabiyak sa publikong pook na nilusob at sinalakay. Kumbaga, nais niyang bawiin ang kapangyarihang inagaw ng mga lapastangang dumungis sa kaniyang dangal. Interpretasyon natin ito sa aktong iyon, hindi transkrip na daloy-ng-malay (stream of consciousness) ni Angela, gamit ang punto-de-bistang historikal-diyalektikal na inilatag sa umpisa.

Nalustay na ang teorya ng magkatuwang na papel ng babae at lalaki sa pamilya (“complimentarity” ang bansag doon), haka-haka ng burgesyang sosyolohiya. Ipinakita ng naratibo na kapwa nakalukob ang mag-asawa sa uring pinagsasamantalahan. Panukala ni Amado Guerrero hinggil sa kababaihan: bukod sa makauring alipusta, “inaapi rin sila ng kalalakihan,” kaya dapat silang gumanap ng sari-saring tungkulin sa rebolusyon “upang mapalaya sila sa tanikala ng piyudal na konserbatismo gayundin sa bulok at burges na maling paglalarawan sa kababaihan bilang mga bagay na nagbibigay-kasiyahan lamang” (306). Ang ginanap ng babae rito ay simbolikong parusa hindi laban sa isang partikular na kabiyak kundi sa patriyarkal na dispensasyon. Kalunos-lunos dahil ang biktima niya ay kapwa kauri/karamay, isang parikalang denouement.

Lantad ang dokumentaryong teknik sa pagtitiklop ng salaysay. Taglay rin ang himig ironikal, pahiwatig na walang dapat alalahanin, pangkaraniwang pangyayari lamang ang

naganap. Ngunit sindak pa rin tayong nakasaksi. Lumaya ang dalawang sawi ngunit trahedya ang dumulog. Ipinahatid sa atin ng diyaryo ang pangalan ng mga kasangkot at kanilang pinagdaanan, kubli ang konseptuwal na batayan nito. Nalubog sa sensasyonal na datos ang dalawang protagonista, inalisan ng humanidad, wangis nila'y yagit o basurang winalis sa kalye at inanod sa nakasusukang estero ng walang-pakialam na lungsod:

BALITA, balita! Si Onofre Miguel, 36, ay bigla na lang sinaksak ng asawa niyang si Angela Miguel y de la Cruz sa isang tindahan sa panulukan ng Caballero at Matimtiman Streets sa Tundo, Maynila. Si Angela ay napag-alamang kagagaling lamang sa National Mental Hospital at pinalabas sandali ng mga doktor sa pag-asang magaling na ito at bilang paghahanda sa lubusang pag-release sa kanya, samantalang si Onofre ay kalalaya lamang mula sa city jail ng Maynila. Si Miguel ay nasangkot sa salang panghoholdap na may kasamang pagpatay noong 1973, hindi nabistahan minsan man sa loob ng nakaraang sampung taon, at pinalaya ng korte sa bisa ng appeal na inihain ng isang human rights organization kaugnay ng pagkayurak sa karapatan ng akusado sa mabilis at makatarungang paglilitis.

Ang bangkay ni Onofre Miguel ay nakaburo ng ngayon sa barangay headquarters ng kanilang lugar, samantalang si Angela Miguel naman ay ibinalik sa mental hospital ng mga nakasaksi (196-197).

Tayong mga nakasaksi, marahil, ay nagulat sa di-inakalang pag-ikot ng naratibo--sa bayolenteng akto ng ina/babae. Ngunit hindi ba tayo napukaw sa "pagkayurak sa karapatan ng akusado"? Akto ng kabaliwan ng inang si Angela, walang sala, kaya hindi pananagutan ng matinong tao. Kung gayon, kaninong responsabilidad ang nangyari? Maidurugtong ang hinuhang ito: kaibang alyenasyon, ngunit buhat din sa eksploytasyon ng kaniyang sitwasyon sa trabaho at seksuwalidad.

SINTESES NG PAGPAPASIYANG MAGING INA AT NEGASYON NG AMA

Siguradong hindi na natin makakapiling si Angela Miguel, mapalad na nahulugan ng buwan/kalikasan ng sundang. Haraya ba lamang iyon o materyal na sandatang kumalas sa natimping sigla/enerhiya ng pitang lumigaya kapiling ang anak? Mahihinuha na simbolikong katuparan iyon ng lunggati ng inang buuin ang pamilya, na di umano'y sumablay at napagkamaling deliryo ng paranoya o schizophrenia. Kumpara sa kahibangan ng dalawang biktima ng bulok na sistema ng neokolonya, ano ang responsabilidad ng mga makapangyarihang awtoridad? Makatarungan ba o makatwiran ang trato sa kanila ng administrasyon ng mga opisyal/tanod-pinto, ang awtoridad ng kapital, pribadong pag-aari, tubo at salapi? O baka bokadura lamang ng mga kalalalahanian? Sapantaha kong sa tipikalidad ng mga tauhan at predikamento nila, alegorya ng bansa/sambayanan ang nakahain dito higit pa sa palasak na representasyon ng partikular na indibidwal o uri na nakasanayan nating kalugdan sa praktika ng araling pampanitikan.

Ang pangatlong kuwentong gaganap na sintesis ng mga kontradiksiyong namalas ay nalathala noong 1968, kasagsagan ng giyera sa Vietnam. Kusang sumanib si Ben sa PhilCag, isang inhinyerong ipinadala ng gobyerno sa Vietnam. Doon nagkaroon siya ng relasyon sa isang katutubo, si Su-li, at nagkaanak. Pinakiusap sa asawang si Linda, bago siya nasawi, na tanggapin o ampunin ang anak nila. Sinikap isadula sa kuwento ang balisang bumalot sa nabalong asawa, ang mga kalituhan, galit, awa, kasabikan—sitwasyong masahol pa sa naranasan nina Mila o Angela. Isiningit sa bawat damdamin ni Linda, ang asawang napilitang tanggapin ang sanggol na si Benjie Jr., ang ilang obserbasyon ni Ben hinggil sa lagim ng digmaan, kaya parang nakikipag-usap siya sa asawang nalugmok sa dalamhati.

Nakaharap si Linda sa isang predikamentong bunsod ng trahedya ng digmaang kawangis ng agresyon ng U.S. sa Pilipinas noong 1899-1903, ang pagwasak sa rebolusyonaryong kilusan at pagsakop sa bayan. Narito ang dilemang bumabagabag sa babae: "Matindi ang pagkalunos na naramdaman niya. Sana nga ay kung isang sanggol lamang siya na napulot ko sa daan, Ben! Mas magiging madali pa sa akin na tanggapin siya, dahil hindi magiging kaakbay ang alaala ng babaing iyon! Nasuklam siya kay Ben, isinumpa niya si Ben sa kanyang sarili. A, hindi niya matatanggap ang batang

iyon!” (L. Bautista, *Buwan, Buwan* 41). Tanong dito: makapangyarihan ba ang galit ni Linda sa pagtataksil ng lalaki? O mas mahikayat at mapanghimok ang ngiti ng sanggol sa kamay niya kaysa sa bangkay ni Ben sa malayong siyudad ng Hanoi?

Ang mapanggayumang ngiti ng sanggol ang nagtagumpay, hindi ang sumpa ng kasal kundi ang imahinasyon na ang sanggol ay ingkarnasyon ni Ben, anumang kasarian ng sanggol na hindi sinambit. Rekonsilyasyon ng nagtatagisang lakas ng kababaihan at kalalakhian ang sumaksi sa pamamagitan ng puwersa na pagmamahal ng ina sa anak, kanino man iyon. Siste o ironiya? Napawi ang anomalya ng palosentrismong senyal ng patriyarkang poder sa pagkakawil ng salita sa liham ng yumaong asawa at presensiya ng sanggol na kumatawan sa kaluluwa ng asawa— isang mirakulong sintesis ng mga kontradiksiyon. Panoorin ang eksenang iginuhit:

....Nahihilam sa luha ang kanyang mga mata. Nakatingin pa rin [ang anak nina Ben at Su-li] sa kanya, kinikilala siya, parang tinatanong kung siya ay kaibigan. Ang naalala niyang muli ang bahaging iyon ng liham ni Ben:

Parang sa pamamagitan ng instinct, Lin, ay alam nila ang panganib na lagi na ay nakaakbay sa bawat nilikha sa bansang ito!

Ngumiti siya sa sanggol, at masuyong nilaro ng hintuturo niya ang bata....Ang hintuturo niya ay kinuyom ng maliit na palad nito, mahigpit, at siya ay nginitian. At napahid ang lungkot na parang nasa mga matang iyon...

Alam niya ngayon na si Ben ay narito pa rin, buhay; maaring hindi sa katawan kundi sa kaluluwa. At ang hapdi ng mga gunita ng Vietnam at ni Su-Li ay banayad na lamang sa likod ng kaluwalhati pang nadarama niyang umaahon sa kanyang dibdib. (*Buwan, Buwan* 42).

Magandang ihambing ang panoramikong komentaryo ni Maria Lorena Barros tungkol sa giyera sa Vietnam sa kaniyang tula, “Documentary of a War” (1989), sa tagpong natunghayan natin. Ang tula ay isang montage ng mga eksena ng pagdurusa’t kamatayan sa digmaan na satirikong pagsira sa relihiyon samantalang ang kuwento ay nakasentro sa pagbukas ng saradong dibdib ni Linda sa diyalektikong kontradiksiyon ng

buhay at kamatayan sa Vietnam. Ang resolusyon ni Bautista ay nahugot sa pag-asa ng babae na maidurugtong ang gulo ng nakalipas at malabong hinaharap sa kaluwalhatian ng kasalakuyang makataong pagsasamahan sa ibabaw ng mga baligho’t nakaduruwal at kasindak-sindak na sakuna at kapahamakan na madaranas sa bawat ordinaryong buhay.

INTERBENSIYONG NAISAKATUPARAN

Maimumungkahi ko na ang tatlong kuwentong naimbestiga rito (nailathala noong 1968, 1969 at 1982) ay nalikha sa kaligiran ng Sigwa ng Unang Kuwarta (First Quarter Storm) at pagpataw ng batas militar. Danas din ang krisis ng kontraktuwalisasyon at pagbulas ng nasyonalismo sa kilos-protesta ng makabayang sektor. Kasangkot ang kababaihan bilang integral na elemento ng Nagkakaisang Hanay ng kilusang naghahangad ng tunay na kasarinlan at pambansang demokrasya. Taong 1970 naitayo ang organisasyong MAKIBAKA sa pamumuno ni Maria Lorena Barros (Hernando 48-64) pagkaraan ng pagkabuo ng Bagong Hukbong Bayan. Naipundar ang GABRIELA noong Abril 1984 kaalinsabay ng martsa ng higit 10,000 babae (2004 ang paglunsad ng Gabriela Party-list). Naisaad sa pahayag ng GABRIELA ang layon ng koalisyon ng mga kasaping organisasyon: “To articulate clearly the aspirations of women for significant, fundamental reforms and changes and vigorously work for the promotion of women’s rights and equality concurrent with the overall continuing work of the people for a just, democratic, sovereign and humane society” (59-60).

Sa pagtindi ng anti-diktadurang mobilisasyon nahinog ang temang naihabi sa nobelang *Gapo* (1980), *Dekada 70* (1983) at *Bata, Bata* (1984). Ulirang halimbawa ang mga ito, kasama ang masinsinang pagdukal sa malalang kaayusang piyudal-neokolonyal sa *Bulaklak sa City Jail* at *Desaparesido* na, sa pakiwari ko, ay distilasyon ng mapanuring sensibilidad ng artista. Mawawatasan ang pagsibol ng temang iyon sa simbolikong transfigurasyon ng tatlong kuwentong napsil dito.

Nakaugat at nakaangkla ang sensibilidad na natukoy natin sa paninindigang idineklara ng awtor noong 1986-87. Pahayag ni Bautista sa “Huntahan sa CCP” noong Enero 1987 na sunggaban ang pagkakataon “para linangin ang ating sarili [kababaihan] at magamit ang ating panulat bilang matalim at mabisang sandata sa

pagbabago at pag-unlad.” Maalab na paggiit iyon ng isang kumbiksiyon na sa gitna ng kabayanihan nina Lorena Barros, Lilosia Hilao at iba pang aktibista, dapat makahulagpos na ang mga kapatid niya sa kulungan ng pamilya at pag-ibig: “Panahon na na lumikha ng alternatibong papel ng babae bilang isang tauhan, lalo na’t kasama rin naman ang babae sa pagsusulong ng lipunan……. At kung ang babae ay makakaahon mula sa kanyang lumang papel, mangangahulugan lang na siya ang dagdag na lakas na magsusulong sa tunay at ganap na Kalayaan” (L. Bautista, “Ang Manunulat Bilang Babae;” San Juan, “Women’s Liberation”). Ang artikulasyon ng magkasalungat na tendensiya ay naganap sa diyalektikang hugpungang nagsilbing lagusan sa singularidad ng feminis mong makamasa.

Sa ngayoy nanaig ang hilig ng postmodernong milyu at anarkistang klima mula Hilagang Global tungo sa Timog Global. Ang puntirya ng kilusang pangkababaihan sa Kanluran ay nabihag ng tinaguriang “ludic feminism” (Ebert), buntot ng neoliberalismong pananaw. Nakatuon sa kaabalahan ng representasyon, kaibhan, at indibidwalistikong ginhawa o makasariling *jouissance*. Nahuhumaling ang makabagong feminista sa isyu ng identidad, biopolitics, intersectionality, at dilemang transgender. Hindi na nakasuong sa talastasan/forum hinggil sa problema ng trabaho, sahod, kalusugan o seguridad ng pamilya, kaganapang seksuwal, at iba pang maselang pangangailangan ng kababaihan. Nahawa na rin ang makabagong manlilikha sa atin ng ganitong tendensiya—binusisi’t isinadula rin ni Bautista ito sa *In Sisterhood at Sixty in the City*. Senyal ito hindi ng paggagad o imitasyon ng banyagang modelo, kundi marka ng matalisik na ulirat ng huwaring manunulat sa payo ni Bautista: “Ang manunulat ay dapat na walang takot mag-isip at sumalungat sa tradisyonal na paniniwala. Meron siyang isang uri ng kuryosidad na mahirap pantayan” (*Buwan, Buwan* 6).

Sa pangkalahatan, sa abot-tanaw ng pambansang-demokratikong pakikibaka, hindi maitatwa na ang sining ni Bautista ay matatag at tapat sa kusang pagpupunyaging maisakatuparan ang pangmatagalang mithiin ng mga kababaihang nabuklod sa MAKIBAKA at GABRIELA. Naikintal iyon sa mapanghimagsik na programa nito na nilagom sa isang pangungusap: “It is in their participation in the national struggle for liberation from feudal and foreign oppression that women can achieve their own liberation” (Santos-Maranan 29-30; Aguilar 42-58). Ang inihahanda kong kritisismo at interpretasyon ng mga likhang-sining ni Bautista ay maituturing

na pambungad na pagkilala sa isang mapangahas at mapanghamong manunulat na sumusubaybay sa sigwa’t daluyong ng ating panahon (San Juan, *Filipinas Everywhere*). ♦

MGA SANGGUNIAN

- Aguilar, Delia. *Toward A Nationalist Feminism*. Lungsod Quezon: Giraffe Books, 1998. Limbag.
- Barrett, Michele. “Family.” Sa *A Dictionary of Marxist Thought*, ed. Tom Bottomore, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. 161-62. Limbag.
- Barros, Maria Lorena. “Documentary of a War.” *Sarilaya*. Maynila: Institute of Woman’s Studies, St. Scholastica’s College, 1989. Limbag.
- Bautista, Lualhati. *Bata, Bata....Pa’No Ka Ginawa*. Manila: w.p. 1983. Limbag.
- . “Ang Manunulat Bilang Babae at ang Babae Bilang Manunulat.” *Tinig-Titik 2* (2nd issue), (1986-87): 5-6. Limbag.
- . “Mga Aral Para sa Manunulat Ngayon.” *Ani 3* (Enero 1987): 107-109. Limbag.
- . *Dekada ‘70: Ang Orihinal at Kumpletong Edisyon*. Maynila: Carmelo & Bauermann, 1988. Limbag.
- . *Gapo*. Maynila: Carmelo & Bauermann, 1988. Limbag.
- . “From Rocking the Cradle to Rocking the Boat.” *Sarilaya*, pat. Mary John Mananzan et al. Maynila: Institute of Women’s Studies, St. Scholastica’s College, 1989. 86-90. Limbag.
- . *Buwan, Buwan, Hulugan mo Ako ng Sundang*. Maynila: Cacho Publishing House Inc., 1991. Limbag.
- . “Ako, Hindi ang Pag-ibig ko.” Sa *Ang Silid na Mahiwaga*, ed. Soledad Reyes. Maynila: Anvil Publishing Co., 1994. 129-38. Limbag.
- . *Babaeng-Babae*. <<https://www.scrbd.com/doc/46038792/Babaeng-babae-Lualhati-Bautista>>. 2000. Onlayn. 8 Mar. 2021.
- . *Desaparesidos*. Maynila: Cacho Publishing House, 2006. Limbag.
- . *Bulaklak sa City Jail*. Lungsod Quezon: C & E Publishing Inc., 2006. Limbag.

- . . *In Sisterhood: Lea at Lualhati*. Manila: w.p., 2013. Limbag.
- . "Pahayag tungkol sa terorismo." *Arkibong Bayan*, 2020. Onlayn.
- Bautista, Mario. "Words Where Movies Fear to Tread." *WHO Magazine* (Peb. 22, 1984): 24-25. Limbag.
- Berger, Peter and H. Kellner. *The Homeless Mind*. New York: Penguin, 1973. Limbag.
- Bernardo, Ramon. "Lorena Barros: Walang Kamatayang Alamat ng Isang Makasaysayang Dekada." *Diliman Review* (En.-Peb. 1986): 16-24. Limbag.
- Bourdieu, Peirre. *Masculine Domination*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2001. Limbag.
- Davis, Leonard. *Revolutionary Struggle in the Philippines*. UK: Macmillan, 1989. Limbag.
- Dean, Jodi. "Silvia Federici: The exploitation of woman and the development of capitalism." *Liberation School, Party for Socialism and Liberation* (10 Nob.): 2020. Onlayn.
- <https://liberationschool.org/silvia-federici-women-and-capitalism>. 9 Mar. 2021.
- Ebert, Teresa. "Epilogue: Gender After Class." Sa *Marxism and Feminism*, ed. Shahrzad Mojab. London: Zed Books, 2015. 347-367. Limbag.
- Eviota, Elizabeth. *The Political Economy of Gender*. London: Zed Books, 1992. Limbag.
- Fromm, Erich. *The Crisis of Psycho-analysis*. New York: Fawcett Publications Inc., 1970. Limbag.
- GABRIELA. *Proceedings GABRIELA 4th National Congress, March 14-15, 1987*. Maynila: Gabriela National, 1987. Limbag.
- Guerrero, Amado. *Lipunan at Rebolusyong Pilipino*. Maynila: Lathalaang Pulang Tala, 1971. Limbag.
- Harris, Marvin. *Cannibals and Kings*. New York: Vintage Books, 1977. Limbag.
- Haug, Frigga. *Beyond Female Masochism*. London: Verso, 1992. Limbag.
- Hawthorn, Jeremy. *Identity and Relationship*. London: Lawrence and Wishart, 1973. Limbag.
- Hernando, Pauline Mari. *Lorena: Isang Tulambuhay*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2018. Limbag.
- Hollsteiner, Mary. "Tagalog Social Organization." Sa *Brown Heritage*, ed. Antonio Manuud. Lungsod Quezon: Ateneo University Press, 1967. 134-48. Limbag.
- Jocano, F. Landa. 1989. "Elements of Filipino Social Organization." Sa *Philippine Kinship and Society*, ed. Yasushi Kikuchi. Lungsod Quezon: New Day Publishers. 14-25. Limbag.
- . "The Filipino Family." Sa *The Filipino Family*, ed. Aurora Perez. Lungsod Quezon: U.P. Office of Research Coordination, 1995. 1-11. Limbag.
- Johnson, Pauline. *Marxist Aesthetics*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984. Limbag.
- Kollontai, Alexandra. *Selected Writings*. New York: W.W. Norton, 1977. Limbag.
- Lanot, Marra Pl. *Darna and Other Idols*. Maynila: Anvil Publishing Co., 2012. Limbag.
- Leacock, Eleanor Burke. *Myths of Male Dominance*. New York: Monthly Review Press, 1981. Limbag.
- . "Interpreting the Origins of Gender Inequality: Conceptual and Historical Problems." *Dialectical Anthropology* (February 1983): 263-84. Limbag.
- Lewinsohn, Richard. *A History of Sexual Customs*. New York: Harper and Brothers, 1958. Limbag.
- Lichauro, Alejandro. *Hunger, Corruption and Betrayal*. Manila: Citizens Committee on the National Crisis, 2005. Limbag.
- Lumbera, Bienvenido. *Suri*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2017. Limbag.
- Mangahas, Fe. *Ang Babaylan sa Kasaysayan*. Monograph Series No 3. Lungsod Quezon: U.P. Diliman Gender Office, 2019. Limbag.
- Marx, Karl at Frederick Engels. "The Origin of the Family, Private Property and the State." Sa *Selected Works*. New York: International Publishers, 1968. 468-593. Limbag.
- Medina, Belen T. *The Filipino Family*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1991. Limbag.
- Mercado, Rosa C. "Another Look at the MAKIBAKA Experience." *Diliman Review* (Peb.-Mar. 1986): 60-63. Limbag.

- Moi, Toril. *Sexual/Textual Politics*. London: Methuen, 1985. Limbag.
- Parsons, Talcott. *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press, 1954. Limbag.
- Partido Komunista ng Pilipinas (Mao Tsetung Thought). *Hinggil sa Pag-aasawa*. Pilipinas: walang petsa. w.p. Mimyograp.
- Pecheux, Michel and C. Fuchs. "Language, ideology and discourse analysis: An Overview." Tr. Eugene Holland. *Praxis 6* (1982): 3-20. Limbag.
- Reyes, Soledad. *Kritisismo*. Pasig: Anvil Publishing Inc., 1992.
- . "Introduksiyon." *Ang Silid na Mahiwaga*. Maynila: Anvil Publishing Inc., 1994. i-xxv. Limbag.
- . *Pagbasa ng Panitikan at Kulturang Popular*. Lungsod Quezon: Ateneo University Press, 1997. Limbag.
- San Juan, E. "Toward Socialist Feminism." *Only by Struggle*. Lungsod Quezon: Giraffe Books, 2002. Limbag.
- . "Women's Liberation in the Philippines." *Between Empire and Insurgency*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2015. Limbag.
- . *Filipinas Everywhere*. Maynila: De La Salle University Publishing House; UK: Sussex Academic Press, 2016. Limbag.
- . "Nobelang Bata Bata..Paano ka Ginawa?: Politikang Seksuwal at Kasarian sa Talambuhay ni Lualhati Bautista." *Likhaan 15* (2021): 198-219. Limbag.
- . "Dekada 70: Lakas ng Simbuyong Makababae Laban sa Patriyarkong Diktadura ng Imperyo." *Malay* (iniskedyul pa lamang). 2022. Limbag.
- Santos-Maranan, Aida. "Do Women Really Hold up Half the Sky?" *Diliman Review 32* (1984): 24-30. Limbag.
- Scott, William Henry. *Cracks in the Parchment Curtain*. Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1982. Limbag.
- Sicat Cleto, Luna. "Pagluluwal ng Buhay, Panulat, Pighati, Laban: Isang Panayam kay Lualhati Bautista." *Likhaan 5* (2011): 259-284. Limbag.
- Torres-Yu, Rose. "Re-imahinasyon ng Ina sa Panitikan ng Kababaihan: Isang Imbestigasyon sa Ideolohiyang Maternal sa Panitikan." *Kilates*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2006. 222-350. Limbag.
- Turner, Mark. "Politics During the Transition in Zamboanga City, 1984-1988." Sa *From Marcos to Aquino*, ed. Benedict Kerkvliet and Resil Mojares. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University, 1991. 13-35. Limbag.
- Waters, Msry Alice. *Women and the Socialist Revolution*. New York: Pathfinder Press, 1976. Limbag.
- Wikipedia. "Lualhati Bautista." www.wiki.com/lualhati-bautista. 2021. Onlayn. 5 Mar. 2021.
- William, Raymond. *Marxism and Literature*. UK: Oxford University Press, 1977. Limbag.
- Zaretsky, Eli. *Capitalism, the Family & Personal Life*. New York: Harper & Row, 1976. Limbag.

Si E. SAN JUAN, JR. ay emeritus professor ng English and Comparative Literature sa University of Connecticut; dating fellow ng W.E.B. Du Bois sa Harvard University; kamakailang naging visiting professor sa Departamento ng Ingles at Komparatibong Panitikan sa Unibersidad ng Pilipinas; at professorial chair sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas. Kabilang sa mga pinakabago niyang mga aklat ang: FAUSTINO AGUILAR: Kapangyarihan, Kamalayan, Kasaysayan (U.S.T. Press), Kontra-Modernidad (U.P. Press), Bakas Alingawngaw: Mga Bagong Tula (Ateneo De Manila University Press), at Maelstrom over the Killing Fields (Pantas Publishing Co.). Maaari siyang makontak sa philcsc@gmail.com.